

Om læring og indsigt fra krig

(Særunummer af Fra Krig og Fred)

Dansk Militærhistorisk Kommission og Forsvarsakademiet

Bind I

Artikel:

Isted 1850: Når sammenbrud i planer og føring leder til kaos

Forfatter:

Rune Holmeå Iversen©

Søgeord:

Baggesen; Baudissin; Danmark; Flensborg; Flindt; Første Slesvigske Krig; Henckel; Isted; Krabbe; Krogh; Læssøe; Schepelern; Schleppegrell; Slesvig-Holsten; Trepka; Willisen

Isted 1850: Når sammenbrud i planer og føring leder til kaos

“Med 2 Kanoner af det 12 Pds. Batteri, der iøvrigt saa godt som ingen Ammunition har, og Resten af enkelte Compagnier staaer jeg bag Oberst Thestrups 3 fremrykkende Batailloner. General Schleppegrell er falden, hans Stabschef ligeledes og min sandsynligvis ogsaa. Oberst Læssøe skal være fangen. Nærmere formaaer jeg ikke at meddele”

Oberst Baggesens, chef for 2. Brigade, melding til den danske Overkommando, nord for Isted kl. ca. 0815 den 25. juli 1850.¹

Den Første Slesvigske Krig repræsenterede en række afgørende nybrud i dansk krigshistorie. Det var Danmarks første krig som formelt set demokratisk stat og den første krig i moderne tid, hvor to stater med demokratiske forfatninger bekæmpede hinanden. Krigen var også den første efter Revolutions- og Napoleonskrigene, hvor parterne udnyttede almindelig værnepligt til at udskrive langt større hære, end det tidligere havde været muligt. Samtidig var den Første Slesvigske Krig begyndelsen på en overgangsperiode, hvor den taktiske balance, der siden Napoleonskrigene havde hersket imellem de forskellige våbenarter pga. den langsomme våbenteknologiske udvikling, stod overfor at blive brudt. Herefter blev infanteri bevæbnet med riflede skydevåben i løbet af de næste 50 år den dominerende våbenart. Dette skulle vare indtil omkring år 1900, hvor den massive ildkraft, som indirekte skydende artilleri nu kunne levere, blev den dominerende taktiske faktor.

Slaget ved Isted er det største slag i både danmarkshistorien og den danske hærs historie. Hverken før eller siden har Hæren samlet så mange kræfter om at løse en enkelt taktisk og operativ opgave under krigsforhold. Til trods for dette er slaget ved Isted, som Første Slesvigske Krig generelt, kun særdeles mangelfuldt behandlet i den moderne militærhistoriske litteratur. Dette skyldes givetvis, at det ulykkelige nederlag i 2. Slesvigske Krig i 1864 har tjent til at overskygge den foregående krig i den efterfølgende historieskrivning. I over 100 år har den tidlige historieskrivning, der har knyttet sig til Slaget ved Isted, derfor stået uantastet.

Slaget ved Isted fra Centrum ud til Højre Fløj (kl. ca. 0800-0900)

Billedet viser situationen ca. 1.000 meter bagved den danske frontlinje, efterhånden som morgens kampe den 25. juli er begyndt at ebbe ud. Til venstre i billedet eskorteres slesvig-holstenske krigsfanger bagud. Til højre herfor, i billedets centrum, er en dansk forbindeplads for sårede i gang med deres arbejde. Til højre i billedet ses flygtende civile. (Xylografi. H.P. Hansen efter forlæg af Jørgen Sonne. Det Kongelige Bibliotek.)

Den almene opfattelse af slaget er således præget af en række fortællinger og myter, der ved nærmere undersøgelse i bedste fald viser sig at være misvisende og i værste fald grundfalske.

Denne artikel vil under inddragelse af det tilgængelige kildemateriale nyfortolke den eksisterende viden om slaget og derved søge en bedre forståelse af, hvorfor tingene gik som de gjorde.² Dette også med det formål at kunne skitsere, i hvilket omfang man havde lært af de to foregående års felttog, så dette havde bidraget til at øge effektiviteten af hæren ved at øge dens robusthed og taktiske tilpasningsevne og derigennem reducere dens sårbarhed over for modstanderens handlinger.

Hvad stednavne i artiklen angår, vil datidens normale danske betegnelser blive brugt, jf. det kortmateriale, som den danske Generalstabs Topografiske Afdeling lod udfærdige i 1850. Dette vælges for at sikre ensartethed i stednavnene og undgå en forvirrende sammenblanding af danske og tyske betegnelser for den samme lokalitet. Billedtekster og bemærkninger til de samtidige illustrationer brugt i denne artikel følger generelt Jørgen Paulsens "Billeder fra Treaarskrigen 1848, 1849, 1850". Citater på tysk er oversat til dansk i slutnoterne.³

Uden-og Indenrigspolitisk ramme

I foråret 1848 gik en serie af revolutioner igennem Europa, der truede med at afsætte de enevældige monarker til fordel for forskellige former for folkestyre. I den danske Helstat valgte kong Frederik VII frivilligt at opgive sin enevældige magt, hvorved åben kamp imellem kongemagten og de danske revolutionære blev undgået.

Udover selve kongeriget Danmark omfattede den danske Helstat også de tre hertugdømmer Slesvig, Holsten og Lauenborg, hvor de to sidstnævnte også var medlemmer af det Tyske Forbund. Forbundet var en løs sammenslutning af tyske stater, der var blevet oprettet i 1815, primært som en måde at give dem en fælles stemme i udenrigspolitiske og militære spørgsmål.⁴

Den danske stats forvandling fra enevælde til konstitutionelt monarki betød, at de politiske kræfter i Danmark, der ønskede at inkorporere hertugdømmet Slesvig i selve kongedømmet Danmark, fik forøget politisk indflydelse. Dette fik politiske konsekvenser i hertugdømmerne. For det første blev den aristokratiske overklasse nervøs for, at de privilegier, de havde nydt under enevælden, ville gå tabt med indførelsen af en demokratisk forfatning. For det andet frygtede de liberalt og tysk-nationalt indstillede borgerlige i hertugdømmerne, at indførelsen af et demokratisk styre for Helstaten ville føre til dansk politisk dominans.

Resultatet blev, at 1848-revolutionen nu også spredte sig til Slesvig-Holsten. En provisorisk regering blev udnævnt, og de militære enheder og personer, der forblev loyale mod regeringen i København, blev overrumplet og afvæbnet. Lauenborg erklærede sig kort efter neutralt. En borgerkrig var nu en realitet.

Den første kampsæson var forholdsvis kort, og varede fra april til august 1848. Indledningsvist dominerede den danske hær, men slesvig-holstenerne appellerede til det Tyske Forbund om militær hjælp. Idet Forbundet på dette tidspunkt var domineret af liberale tyske nationalister, blev hjælpen givet, og den danske hær måtte trække sig tilbage under pres af overmagten fra forbundets hære. Igen gennem mægling fra stormagternes side blev der forhandlet en våbenstilstand, der delvist trådte i kraft i juli 1848 og skulle vare fra august 1848 til april 1849. Hvileperioden blev af begge sider brugt til at forøge og reorganisere deres styrker samt fremskaffe bedre og mere moderne håndvåben og uniformer. Samtidig forbedrede både Danmark og Slesvig-Holsten indførelsen af demokratiske forfatninger med tilhørende almen værnepligt. Den slesvig-holstenske hær modtog også et stort antal frivillige officerer fra det Tyske Forbund, især fra Preussen, der skulle hjælpe med til at uddanne og føre de nyopstillede enheder.⁵

Kampsæsonen i 1849 varede i lidt over tre måneder, fra april til juli. Igen stod den danske hær overfor de talmæssigt overlegne tyske forbundshære, men hændelser ude i Europa skulle endnu engang øve indflydelse på krigen. Her havde monarkistiske kontrarevolutioner i løbet af 1848 og 1849 slået de fleste af revolutionerne ned, som oftest voldeligt. Det Tyske Forbund var nu ikke længere domineret af tyske nationalister, og som en følge heraf forholdt de tyske forbundstrop-

per sig i løbet af 1849 i stigende grad passive. De slesvig-holstenske enheder var således de eneste, der aktivt forsøgte at besejre den danske hær, et forsøg, der led nederlag ved Fredericia 6. juli 1849, hvor den danske hær gjorde udfald fra byen og slog slesvig-holstenerne på flugt.⁶

Der blev nu indgået en præliminær fred, som Preussen, på det Tyske Forbunds vegne, tvang den slesvig-holstenske ledelse til at ratificere. Nu begyndte forhandlinger om en varig fred imellem Danmark og Preussen, der også forhandlede på vegne af det Tyske Forbund. I mellemtiden blev der indsat udenlandske fredsbevarende styrker i Slesvig for at adskille parterne, hvilket ramte Slesvig-Holsten hårdest, idet det nu kun i begrænset omfang var muligt at inddrive skatter eller rekruttere soldater fra området. I tilgift havde Danmark også fået et hemmeligt preussisk løfte om, at hvis slesvig-holstenerne agtede at fortsætte krigen på egen hånd, efter der var blevet sluttet fred imellem Danmark og Preussen, ville de preussiske officerer, der gjorde tjeneste i den slesvig-holstenske hær, blive trukket hjem. I tilgift ville Danmark også få frihed til at genoprette Helstatens autoritet i Slesvig. En eventuel indrykken i Holsten ville dog forudsætte det Tyske Forbunds godkendelse.

Ved indgangen til året 1850 var konflikten imellem Danmark og Slesvig-Holsten det eneste sted, hvor de revolutioner, der havde rystet Europa i 1848, stadig var i gang. Fredsforhandlingerne pågik hen over vinteren 1849-1850, men idet begge parter indledningsvis var uvillige til kompromis, trak det ud med at finde en løsning. Preussen var dog under et stigende pres fra de andre europæiske stormagter, især Rusland, der ønskede en afslutning på krigen.⁷

I april 1850 blev det klart, at der ville blive sluttet en varig fred imellem Danmark og Preussen. Størstedelen af de preussiske officerer, der gjorde tjeneste i den slesvig-holstenske hær, blev kaldt hjem. Kun de officerer, som valgte at opgive deres karriere i den preussiske hær, blev tilbage. Især de slesvig-holstenske jægerkorps blev hårdt ramt, idet størstedelen af deres chefer og halvdelen af kompagnicheferne var preussere. Det samme var halvdelen af bataljonscheferne og kompagnicheferne i infanteribataljonerne.

En stor del af de generalstabsuddannede officerer, der gjorde tjeneste ved den slesvig-holstenske Generalkommando og dens underlagte brigader, herunder den hidtidige overgeneral, generalmajor von Bonin, var også preussere og tog derfor deres afsked fra den slesvig-holstenske hær.

I stedet for von Bonin blev den pensionerede preussiske officer Karl Wilhelm von Willisen ansat som Overgeneral. Han gik nu i gang med en større reorganisering af hæren, der både skulle kompensere for den mangel på officerer, der var opstået ved preussernes hjemrejse, samt omforme hæren i overensstemmelse med von Willisens teoretiske visioner om, hvordan en moderne hær burde se ud.⁸

I maj 1850 påbegyndte Danmark mobilisering, idet den danske regering var klar over, at fredsforhandlingerne snart ville bære frugt. Den 2. juli 1850 blev der indgået fred imellem Danmark og Preussen, der også underskrev fredstraktaten på det Tyske Forbunds vegne. Slesvig-Holsten, der hermed var politisk isoleret og

uden international støtte, begyndte nu en mobilisering af hæren, der ved hjælp af jernbanen blev sammendraget ved Rendsborg. Slesvig-holstenerne havde bevidst prøvet at udsætte mobiliseringstidspunktet længst muligt for at undgå for store militære udgifter. Ved at undlade at mobilisere prøvede man også på ikke at fremtræde provokerende, hvorved man håbede på at kunne trække de diplomatiske forhandlinger yderligere i langdrag. Den 4. juli vedtog de øvrige europæiske stormagter udkastet til en protokol, der garanterede den danske Helstats integritet. Danmark havde nu frie hænder til at rykke ind i Slesvig og ville på sigt også kunne regne med handlefrihed i Holsten og Lauenborg.⁹

Tidsånden

På både dansk og slesvig-holstensk side prægedes tidsånden af den nationalisme der var blevet sluppet løs i 1848 og havde splittet Helstaten. Denne blev næret af heftig propaganda-virksomhed på begge sider rettet mod de menige soldater, der efter 7 års skolegang både kunne læse og skrive. Dette medvirkede til, at en krig, der for mange på dansk side måske var startet som en reaktion på et oprør imod den danske konge og på slesvig-holstensk side som en kamp for hertugdømmernes rettigheder, nu i højere og højere grad stod som en konfrontation imellem dansk og tysk. I tilgift var krigen også ved at blive mere og mere total, efterhånden som begge parter mobiliserede deres befolkninger og økonomi. Disse modsætningsforhold gav sig dog aldrig udslag i egentlige systematiske krigsforbrydelser eller overgreb på modstanderens militær eller civilbefolkning.¹⁰

Politiske bevægelser såsom pangermanisme og panskandinavisme spillede også ind. Flere tusinde frivillige fra de tyske stater kom til Slesvig-Holsten. Disse kunne være liberalt motiverede tysknationale, idet Slesvig-Holsten på daværende tidspunkt var den eneste tyske stat med en demokratisk forfatning og almen valgret. De kunne dog også være motiveret af lønnen og tjenestevilkårene i hæren, der var bedre end i andre tyske stater. For officerernes vedkommende var der yderligere den gulerod, at de, når de trådte i slesvigsk-holstensk tjeneste, ville blive forfremmet til næsthøjere rang. Antallet af udlændinge i hæren nærmede sig i nogle enheder således 20 % i løbet af sensommeren 1850.¹¹

På dansk side så man stadig nogle af de svenske og norske frivillige, som havde meldt sig til dansk tjeneste i årene 1848-1849. Men som en konsekvens af de igangværende fredsforhandlinger imellem Danmark og det Tyske Forbund var de fleste blevet nødt til at drage hjem, bortset fra dem, som havde været villige til at træde fuldt i dansk tjeneste og ikke kun deltage i krigen som frivillige på orlov fra den norske eller svenske hær.¹²

I Slesvig-Holsten var situationen ved at være desperat i juli 1850. Den militære hjælp, man havde modtaget fra det Tyske Forbund, var som nævnt nu forsvundet, og landet stod politisk isoleret overfor det økonomisk og demografisk overlegne Danmark. Det var nu klart, at afgørelsen i første omgang ville falde på slagmarken og ikke ved forhandlingsbordet. Samtidig var Slesvig-Holsten ved at gå

statsbankerot på grund af de store udgifter til militæret. De udgjorde ca. 80 % af statsbudgettet, så det var også af økonomiske grunde nødvendigt at søge en hurtig afslutning på krigen. Ved at sejre militært håbede man fra slesvig-holstensk side på at kunne opnå favorable vilkår ved de efterfølgende fredsforhandlinger og derved bevare en eller anden form for politisk selvstændighed for hertugdømmerne.¹³

På dansk side herskede en udpræget optimisme. Man havde overlevet de prøvende år i 1848 og 1849, hvor man havde været militært underlegen overfor det Tyske Forbund. Det eneste, der var tilbage at gøre nu, var at drage ned i Slesvig-Holsten og knuse oprøret, noget man både politisk såvel som militært regnede for en overkommelig opgave. Der var herudover en udpræget ringeagt for slesvig-holstenerne. De øvrige medlemmer af det Tyske Forbund, der havde kæmpet imod Danmark, havde man en vis tvungen militær respekt for, men slesvig-holstenerne var blot simple forrædere imod deres retmæssige hertug og landsherre. Den danske hær havde slået dem eftertrykkeligt ved Fredericia, og det agtede man at gøre igen. Men afgørelsen måtte falde hurtigt, inden stormagterne eller det Tyske Forbund igen fandt på at blande sig i krigen. Ved at knuse den slesvig-holstenske hær i felten ville det forhåbentligt kunne lade sig gøre at genoprette uindskrænket dansk kontrol med Hertugdømmerne.¹⁴

Den doktrinære ramme

Samvirket mellem doktrin, organisation og teknologi udgør i militærteoretisk sammenhæng den indre del af det såkaldte "Krigsførelsens kredsløb". Denne teori søger at forklare, hvorledes disse faktorer indbyrdes indflydelse på hinanden tilsammen sikrer en militær styrkes potentiale for at løse sin opgave, ved at ændringer i teknologiske muligheder friktionsløst fører til ændret organisation, som igen fører til ændringer i doktriner for optræden i felten. Disse ændringer fører så til en fornyet søgen efter nye teknologiske fordele, og således fortsætter kredsløbet. I det efterfølgende vil hærene på begge sider blive set i rammen af denne model.¹⁵

Efter 1815 var der for det første sket en professionalisering af de videregående officersuddannelser i de fleste europæiske lande, med etableringen af særlige generelle "generalstabs"-uddannelser for udvalgte officerer, der skulle give disse forudsætningerne for at støtte føringen af troppeenheder som brigader, divisioner og armekorps. For det andet havde adskillige militære teoretikere forsøgt at destillere erfaringerne fra Napoleonskrigene for derigennem at søge indsigt med henblik på fremtidens krigsførelse. Nogle søgte i forlængelse af Oplysningstidens krigsteoretikere at opstille positivistisk inspirerede regler og læresætninger for, hvorledes krig burde føres.

Denne udvikling havde dog kun i meget ringe grad givet sig udslag på det taktiske niveau. Den doktrin, taktik og kampeksercits, som de forskellige våbenarter anvendte, var derfor stadig tilnærmelsesvist den samme som under Napole-

Dansk infanteri i skyttekæde.
Skyttekæden var en løs formation, der var mere velegnet til ildkamp end de tættere kolonner. Med datidens signalmidler, råb og hornsignaler, var den dog vanskelig at styre i terrænet. (Litografi. I.W. Tegner & Kittendorffs lith. Inst. Det Kongelige Bibliotek)

onskrigene.¹⁶ Denne tendens blev givetvis forstærket af, at de fleste af de højerestående officerer i de europæiske hære netop havde fået deres første kamperfaringer som unge officerer under disse krige.

Den mindste manøvre-enhed, som kunne tildeles selvstændige opgaver på slagmarken, var normalt infanterikompagniet (“fodfolkskompagniet”) eller kavalerieskadronen (“ryttereskadronen”), der i den danske hær bestod af fire delinger. Mindre elementer blev normalt kun anvendt bevægeligt som patruljer eller stationært som poster.

Infanteriets doktrin

Infanterikompagniets vigtigste formation var stadig kolonnen, hvor infanteriet stod opstillet i tæt formation. Kolonnens form afhang af den taktiske opgave. Den kunne have en bred front og ringe dybde, hvilket gjorde den velegnet til ildkamp imod andre kolonner, eller den kunne have en smal front og stor dybde, hvilket gjorde den nem at styre i terrænet. En kvadratisk kolonne var typisk den formation, der blev brugt ved stormangreb, idet den både gav mulighed for at føre ildkamp og havde tilstrækkelig dybde og tyngde til at kunne gennembryde tyndere fjendtlige formationer på trods af tab. Flere kompagnier kunne sammen danne en bataljonskolonne.¹⁷

Karré og kreds var de formationer, infanteriet indtog, når det var truet af kavaleri. Karréen var tilnærmelsesvist kvadratisk, og hver side havde front udad,

imens kredsen var en hastigt indtaget tilnærmelsesvist rund formation, der typisk blev brugt af mindre enheder og skyttekæder. Mandskabet stod her nærmest skulder ved skulder. Ved hjælp af påsatte bajonetter blev det angribende kavaleri holdt på afstand. Disse formationer var dog nærmest ubevægelige på slagmarken. Karré kunne på den umiddelbare foresattes ordre formeres på både kompagni- og bataljonsniveau, imens kreds kunne formeres på soldaternes eget initiativ.¹⁸

Skyttekæden bestod af et til to geledder af infanterister med et par meters mellemrum imellem soldaterne. Under indtryk af erfaringerne fra kampene i 1848 og 1849 var skyttekæden ved at blive den mest almindelige formation til ildkamp, og kolonnen blev normalt kun anvendt ved stormangreb. Som regel var det dog kun en mindre del af kompagni eller bataljon, der kæmpede i skyttekæde. Resten stod af hensyn til mulighederne for kontrol opstillet bagved skyttekæden i kolonneformation, hvorfra man kunne forstærke skyttekæden med ekstra mandskab. Hvis en skyttekæde blev truet af en stormende infanterikolonne eller kavaleri, trak den sig tilbage til moderenheden. I modsætning til kamp i kolonne og karré, hvor den menige soldat konstant kun handlede under kommando, fordrede kamp i skyttekæde en grad af personligt initiativ og forståelse for terrænets brug fra den enkelte soldat. Almindeligt infanteri brugte typisk en variant af kolonnen som deres standardformation, kombineret med en skyttekæde bestående af op til ca. 33 % af enheden, primært bestående af de soldater, der var bevæbnet med riflede skydevåben og trænet i at kæmpe selvstændigt i skyttekæde. Let infanteri og Jægerkorps havde som regel i kraft af deres større tildeling af riflede skydevåben og mere øvelse i kamp i åben formation en større andel af deres infanteri i skyttekæde med en tilsvarende mindre kolonne. I løbet af krigen forstod begge hære i stigende grad, at infanteriet burde blive homogent, så infanteribataljonerne blev uddannet og udrustet på samme måde som jægerkorpsene. I den danske hær skete dette dog først efter krigen.¹⁹

Disse tre formationer skabte en slags "sten-saks-papir" relation i infanteriets kamp: Infanteri i skyttekæde havde god virkning med dets ild imod infanteri i kolonne og karré og udgjorde ikke selv noget oplagt mål for hverken artilleri eller håndvåbenild, men var sårbart overfor kavaleri og overfor stormende infanteri i kolonne. Infanteri i karré eller kreds kunne afslå kavaleriangreb, men formationen var ubevægelig og udgjorde et oplagt mål for artilleri og infanteri i skyttekæde. Infanteri i kolonneformation var nemt at manøvrere og besad en del ildkraft fremad, men var sårbart overfor beskydning fra artilleri og infanteri i skyttekæde samt overfor kavaleriangreb i flanke og ryg. Infanteriet var således den taktisk mest fleksible våbenart, der igennem sin mobilitet i alt terræn, kombineret med formationsændringer, kunne tilpasse sig enhver opgave og trussel. Kombineret med den stigende tildeling af riflede skydevåben skulle denne fleksibilitet føre til infanteriets taktiske dominans i de efterfølgende årtier.

Danske dragoner på post.

Rytteriets opgave under krigen var at varetage de opgaver, som dets mobilitet gjorde det særligt velegnet til, først og fremmest post- og patruljetjeneste samt opklaring.

(Litografi. Adolph Kittendorff efter forlæg af Niels Simonsen. Det Kongelige Bibliotek.

Kavaleriets doktrin

Kavaleriet på begge sider bestod primært af let kavaleri, hvad enten der var tale om dragoner eller husarer. Disse blev ofte indsat som flankesikring eller udførte opklaring for andre enheder. Under march og taktiske bevægelser kunne kavaleriet indsættes som sikringselement, normalt som forspids eller bagtrop. En anden type opgave, kavaleriet ofte blev tildelt, var at nærsikre eget artilleri mod fjendtligt kavaleri og infanteri i skyttekæde. Typisk var hver infanteribrigade tildelt 1-2 eskadroner med disse formål for øje. Både i den danske og den slesvig-holstenske hær var der en doktrinær tilbøjelighed til, at det lette kavaleri næsten altid optrådte opsiddet og forsøgte at gennemføre angreb med sablen.²⁰ Dette havde oprindeligt været en opgave for kyrassererne, det tunge kavaleri, men idet mængden af denne troppetype i 1842 var blevet reduceret til én eskadron i den danske hær (Livgarden til Hest), var dette ikke længere muligt.

De typiske formationer, kavaleriet brugte, var enten kolonne, formeret på

Dansk 12-punds Granatkanon i stilling.
Feltartilleriet på begge sider var primært udrustet med det samme danske skyts af Model 1834 System Fibiger. Lavet i støbejern repræsenterede disse kanoner den ultimative udvikling indenfor glatløbet skyts.
(Litografi. I.W. Tegner & Kittendorffs lith. Inst. Det Kongelige Bibliotek)

samme måde som infanteriet, eller sværm og kæde. De sidste formationer var meget åbne og blev typisk brugt ved angreb imod infanteriets skyttekæder, i forbindelse med opklaring, eller ved angreb i terræn hvor kolonnen var vanskelig at manøvrere. Dog havde man allerede i 1848 erfaret, at opsidet kavaleri havde svært ved at operere i den østlige del af Slesvig, hvor terrænet var præget af levende hegn, moser og andre terræntyper, der besværliggjorde hurtige bevægelser med store kavalerienheder.²¹ Alene den blotte trussel om kavaleriangreb var ofte nok til både at tvinge infanteri til at indtage kreds eller karré-formation, hvilket

begrænsede dets mobilitet betydeligt, og til at få artilleri til at skifte stilling eller søge beskyttelse i en infanteri-karré.

Artilleriets doktrin

Artilleriets hovedopgave var at levere ildstøtte på afstande, hvor almindelige håndvåben ikke kunne række, og derved støtte infanteriets og kavaleriets kamp. Under slag på åben mark skød kanonerne generelt direkte på målet, imens indirekte skydning primært blev brugt ved belejringer, hvor ilden skulle bringes til at virke på den anden side af jordvolde eller mure. Beskydning med artilleri var også en af de få måder, hvorpå en angriber kunne ramme infanteri i feltbefæstede stillinger eller anden dækning. Både kugle- såvel som granatkanoner kunne være brutalt effektive imod fjendtligt infanteri og kavaleri formeret i kolonne og karré. Kanonerne besætning og trækheste var generelt sårbare overfor både håndvåbenild og kavaleriangreb, så når fjendtlige enheder kom for tæt på, forsøgte artilleriet at rykke længere bagud til en ny stilling eller ind i en beskyttende infanteri-karré.²²

Den organisatoriske ramme

Det våbenteknologiske grundlag

“Afdelingscheferne havde den 14. juli en Samling hos General Schleppegrell, hvor denne udtalte sig om alt det, der kunde være at afhandle. Han tilraadte særligt Bajonetten Brug i stedet for at skyde på alt for lang afstand. Men Bajonetten er ikke godt anvendelig, naar fjenden kan nedskyde os på allerede 1000-1500 Alens Afstand. Den Afdeling der ikke vil skyde, men rykke frem for at naae sin Fjende med Bajonetten vil nu, saaledes som Haandskydevåbnene have forbedret sig, blive nedskudt til sidste Mand.” Dette var oberstløjtnant Ræders, chef for 10. Lette Bataljon, isolerede betragtninger om den moderne håndvåbenilds virkning. 1.000-1.500 alen svarer til ca. 600-900 meter.²³

Næsten samtlige håndskydevåben på begge sider var forladere med percussions-antænding. Denne type tændmekanisme havde i løbet af 1840'erne næsten fuldstændig afløst de gamle flintelåsvåben. At de var forladere betød, at de havde en relativt lav skudkadence på 1-4 skud i minuttet. I modsætning til ældre våben med flintelås fungerede de dog pålideligt i vådt og fugtigt vejr. Våbnene brugte sortkrudt som drivladning, hvilket hurtigt førte til, at en tyk krudtrøg lagde sig over slagmarken efter kun få skud.

Infanteriets glatløbede geværer var primært brugbare til samlet ildafgivelse imod større mål såsom infanteri eller kavaleri i tætte kolonner på afstande op til 200-250 meter. Imod et punktmål, såsom en enkelt opretstående mand, var den effektive rækkevidde i bedste fald omkring 100 meter. Kampviseret, dvs. sigtet, på de glatløbede danske Infanterimusketter Model 1822-43 og model 1822-47 var

således sat til 200 alen (ca. 120 meter).²⁴ Infanteriets riflede geværer med percussionsantænding havde en betydeligt større effektiv rækkevidde på op til 200-250 meter imod et punktmål.²⁵

Den største tekniske nyskabelse indenfor håndskydevåben havde været indførelsen af den såkaldte Tapriffel i slutningen af 1840'erne. Både den danske og den slesvig-holstenske hær var i stigende grad begyndt at udruste både infanteribataljoner og jægerkorps med dette våben i 1850. Tapriflen havde en uhørt effektiv rækkevidde på op til 400 meter imod et punktmål, såsom en opretstående mand, og op til 800 meter imod større mål, fordi kuglen ved ladning blev presset til fuld kaliber, så riflingen og drivladningen blev udnyttet fuldt ud. Dette forøgede infanteriets effektive skudvidde væsentligt og gjorde, at infanteri i skyttekæde nu kunne føre ildkamp på så lang afstand, at man kunne stoppe stormende infanterikolonner og angribende kavaleri, førend disse kunne nå frem til skyttekæden. I tilgift var tapriflens effektive rækkevidde så stor, at infanteri bevæbnet med disse kunne føre ildkamp med større mål som direkte skydende let feltartilleri, hvis effektive rækkevidde ikke var meget større end tapriflens.²⁶

Rytteriet og ingeniørtropperne på begge sider var også bevæbnet med glatløbede håndskydevåben. Der var dog her tale om forkortede karabin-versioner af infanteriets lange geværer, med en effektiv rækkevidde, der selv under ideelle forhold næppe var mere end 50 meter imod punktmål. Den eneste mærkbare undtagelse var Gardehusardivisionens Reserveeskadron, der som et forsøg var udrustet med riflede bagladerkarabiner, hvilket gav denne enhed både større effektiv rækkevidde og drastisk forøget skudhastighed i forhold til andre rytterienheder.²⁷ Kavaleri, artilleri og ingeniørtropper havde herudover glatløbede pistoler, med en effektiv rækkevidde på 10-15 meter. I tilgift havde alle mand adgang til en eller anden form for blankvåben i form af sabler, hirschfængere og bajonetter af forskellige typer og modeller.²⁸

For artilleriets vedkommende var begge sider ens, idet det glatløbede danske Model 1834 system Fibiger var i brug på begge sider. Dog supplerede slesvig-holstenerne dette med et mindre antal ældre 3-punds bronze-kuglekanoner af Model 1766 samt 6-punds bronze-kuglekanoner af Model 1762 og 10-punds granatskydende bronzehaubitsere af Model 1766, idet de havde en mangel på let feltartilleri. Dette ældre skyts havde en noget kortere effektiv rækkevidde, idet bronzekanonerne ikke kunne bruge så stor drivladning som Model 1834-jernskyts.²⁹ 6-punds kuglekanoner og 12-punds granatkanoner havde typisk en effektiv rækkevidde på op til 600-750 meter, med en maksimal rækkevidde på ca. 1200 meter for kuglekanonen og 1800 meter for granatkanonen. Vægten var så lav, at disse kanoner som regel kunne flyttes i stillingen ved håndkraft. Der kunne således gå under et minut, fra de lette kanoner blev prodset af og til ilden blev åbnet. Det lidt tungere feltartilleri, der bestod af 12-punds kuglekanoner og 24-punds granatkanoner, havde en effektiv rækkevidde på op til ca. 1.000 meter og en maksimal rækkevidde på ca. 1.500-2.000 meter. Dette skyts var dog så tungt, at det var vanskeligt at flytte med håndkraft, hvis stillingsområdet ikke var jævnt, fladt

og tørt. Den større vægt på både kanon, ammunition og ladning gjorde derfor, at stillingsindtagelse tog noget længere tid end for de lettere kanoner.

Tungere artilleri samt morterer blev normalt kun brugt ved belejringer eller kamp fra befæstede stillinger.

På længere afstande skød kuglekanonerne med støbte metalkugler. Disse var effektive imod karré-eller kolonneformationer, idet en velplaceret kugle kunne dræbe eller såre adskillige på sin vej. På afstande under 400-600 meter skød kuglekanonerne som regel med kardæsk. Denne type ammunition gjorde, at kanonen udskød en vifte af hagl, hvilket drastisk forøgede muligheden for at opnå træf. Kardæsk havde i modsætning til kanonkuglerne også god virkning imod infanteri i skyttekæde. Granatkanonerne skød med granater, der blev antændt via et brandrør. Kunsten her bestod i, at artilleribesætningen nøje skulle tilpasse brandrørets længde således, at granaten eksploderede så tæt på målet, at den kunne gøre skade. Granatkanonerne kunne også anvende kardæsk.

Feltartilleriets kanoner kunne typisk vedligeholde en ildhastighed på 1-2 skud per minut. Også artilleriet brugte sortkrudt som drivladning.³⁰

Infanteriets organisation

I begge hære var den taktiske grundsten infanterikompagniet. I den danske hær bestod infanteribataljonen eller jægerkorpset af fire kompagnier. Den danske hær havde herudover en hel række af forskellige enhedstyper. Linjeinfanteri-, Reserve- og Forstærkningsbataljonerne var i princippet opbygget ens. De havde en styrke på ca. 1.000 mand fordelt på fire kompagnier, hvoraf ca. 8 % af det geværbevæbnede mandskab var udrustet med taprifler og resten med glatløbende geværer. Den Kgl. Livgarde til Fods var i princippet opbygget på samme måde som en Linjeinfanteribataljon, men talte ved Isted kun ca. 750 mand.³¹

Oprindeligt havde det været meningen, at Reserve-og Forstærkningsbataljonerne skulle bestå af det ældre mandskab, men da alle hærens bataljoner havde deltaget i 1849-felttoget og i den mellemliggende periode løbende havde foretaget indkaldelser og uddannelse af nyt mandskab, samt omfordelt mandskab imellem eksisterende enheder, var der i 1850 reelt ingen forskel på, om en enhed tilhørte linjen, reserven eller forstærkningen. Der var med andre ord sket en udjævning. I tilgift havde de fleste af enhederne en kamperfarene kadre af befalingsmænd, der havde været ved enheden i længere tid, i nogle tilfælde lige siden krigsudbruddet i 1848. Herudover havde man fuldt ud udnyttet den tid, der var gået, fra den danske hær påbegyndte sin mobilisering i maj 1850 og indtil fjendtlighederne brød ud i juli, til at gennemføre supplerende uddannelse for det genindkaldte og mobiliserede personel.³²

Hertil kom Jægerkorpset, der primært adskilte sig fra infanteriet ved i højere grad at kæmpe i skyttekæde frem for kolonne, hvorved de var velegnede til kamp i lukket terræn såsom skov og by samt terræn præget af hegn og diger. Også her var der sket den samme udjævning i løbet af krigen, således at der reelt var meget lille forskel på kvaliteten og uddannelsesniveaet imellem de forskellige enheder.

Danske jægersoldater på post.

Som en følge af den våbenteknologiske udvikling blev det klart, at den doktrin og organisation, som jægerkorpserne brugte, var bedre egnet til de nye vilkår på slagmarken. Begge afbildede jægere er bevæbnet med Tapriflernes model 1848, den våbentype, der gjorde de ældre glatløbende og riflede skydevåben forældede.

(Litografi. I.W. Tegner & Kittendorffs lith. Inst. efter forlæg af F.C. Lund. Det Kongelige Bibliotek)

Der var dog her den forskel, at hvor Jægerkorpserne af linjen havde 70-80 % af deres mandskab bevæbnet med tapriflernes og almindelige riflernes og de øvrige 20-30 % med glatløbende geværer, havde Reserve- og Forstærkningsjægerkorpserne kun 20 % af deres mandskab bevæbnet med tapriflernes, imens de øvrige 80 % havde glatløbende skydevåben. Et Jægerkorps havde en normeret styrke på ca. 1000 mand fordelt på fire kompagnier.³³

Herudover var der også de Lette Infanteribataljoner. Disse enheder var blevet oprettet i 1849, da det på baggrund af erfaringerne fra felttoget i 1848 blev klart, at det ville blive nødvendigt at forøge antallet af enheder, der fortrinsvist kæmpede i skyttekæde. Dette blev gjort ved at forøge tildelingen af tapriflernes til almindelige infanteribataljoner, samt ændre enkeltmandsudrustningen til den samme som ved jægerkorpserne. Taktisk og doktrinmæssigt optrådte de også på samme måde som jægerkorpserne. Hvad skydevåben angår, var ca. 20 % af enhedernes mandskab bevæbnet med tapriflernes, imens de øvrige 80 % havde glatløbende geværer.³⁴

I gennemsnit havde lidt over 20 % af det danske infanteri tapriflernes eller andre former for riflede skydevåben ved Isted, altså ca. hver fjerde til femte soldat. Den danske hærs beholdning af skydevåben blev i løbet af krigen særdeles blandet, idet der blev indkøbt nye våben flere steder i Europa, imens eksisterende våbentyper løbende blev produceret eller opdateret til mere moderne.³⁵

Det slesvig-holstenske infanteri havde indtil 1850 været opbygget på tilnærmelsesvist samme måde som det danske, men de mange preussiske officerer be-

tød, at preussiske reglementer og preussisk doktrin blev foretrukket i stedet for dansk. Den slesvig-holstenske hær havde også opnået en betydelig kamperfaring under de foregående års felttog, hvor den havde deltaget i de fleste større slag.³⁶ Men med de reformer, som generaløjtnant von Willisen gennemførte i foråret 1850, kom enhederne til at se radikalt anderledes ud.

Et af Willisens første skridt var at nedlægge de reserveenheder, man havde opbygget siden 1849, og inkorporere deres personel i de øvrige bataljoner og jægerkorps, idet der ikke længere var nok officerer til også at bemane disse enheder. Et andet svar på officersmanglen var at forøge antallet af menige i hvert infanterikompagni med ca. 50 %, fra omtrent 200 mand til ca. 300 mand per kompagni, uden at antallet af officerer til at føre kompagniet steg tilsvarende. Denne nye organisation af infanteribataljonen og jægerkorpset betød, at deres normerede styrke nu var på ca. 1350 mand. Dette gjorde potentielt bataljonerne og deres kompagnier meget svære at kontrollere på slagmarken, især i det ofte lukkede terræn i kampområdet. For at forsøge at gøre føringen ved råb samt trompeter, trommesignaler og tegn mulig, blev hver bataljon og jægerkorps nu splittet op i to halvbataljoner (*Abteilungen*), der hver indeholdt to kompagnier, der yderligere var inddelt i to delinger (*Züge*). Chefen for et af kompagnierne skulle ofte samtidig enten føre den ene halvbataljon eller en af delingerne, idet der var mangel på officerer. Føringsproblemerne blev yderligere øget af, at mange af officererne blev flyttet til nye stillinger, hvor de ikke kendte deres folk og befalingsmænd.

Den slesvig-holstenske hær begyndte først sin mobilisering i juli 1850, hvor man samtidig inkorporerede mange rekrutter, der først var blevet indkaldt måneden forinden og derfor i nogle tilfælde kun havde fået lidt over fjorten dages soldateruddannelse. I tilgift blev de mobiliserede enheder i første omgang brugt til at udbedre fæstningsværkerne omkring Rendsborg, idet von Willisen frygtede en dansk belejring af denne fæstning. Rendsborg udgjorde den slesvig-holstenske hærs største garnisons- og baseområde. En udbedring af fæstningen ville også bedre gøre den i stand til at fungere som støttepunkt for den type offensiv optræden, som von Willisen havde beskrevet i sine militærteoretiske værker. Denne anvendelse af tiden havde dog den bieffekt, at man kun i begrænset omfang kunne nå at gennemføre den supplerende uddannelse, der kunne have integreret det nye personel i deres enheder og vænnet mandskab og officerer til den nye organisation og til hinanden. Herudover betød indførelsen af den nye organisation for infanteribataljonerne og jægerkorpset også ny kampeksercits på kompagniniveau, der heller ikke kunne indøves ordentligt på den sparsomme tid der var til rådighed. Nogle bataljonschefer opgav endda helt at forsøge at indføre den nye kampeksercits og fastholdt den gamle.³⁷

Som en konsekvens af disse faktorer var den slesvig-holstenske hærs infanterienheder nok ikke så godt uddannet og sammenarbejdet, som de kunne have været, hvis man havde mobiliseret tidligere. Der var således et modsætningsforhold imellem den politiske ledelses ønske om at afgøre krigen hurtigt igennem en mi-

Slesvig-holstenske soldater.

Den slesvig-holstenske hær var i løbet af 1849 blevet udrustet og til dels også uddannet efter preussisk model. Brugen af den preussiske pikkelhue og jægerchakot gjorde det nemmere at kende forskel på ven og fjende.

(Farvet Litografi. Lithogr. Institut v. D. M. Kanning. Det Kongelige Bibliotek)

litær sejr og den militære ledelses mulighed for at opstille kampduelige enheder med meget kort varsel.

Den slesvig-holstenske hærs beholdning af skydevåben var blandet. Nogle var danske våben, som man overtog, da oprøret brød ud i 1848, andre var fremstillet i Belgien og de tyske stater. Der var blevet foretaget betydelige indkøb af moderne taprifler i våbenstilstandsperioden. Størstedelen af tapriflerne var skaffet i Belgien eller Preussen, omend et antal ældre danske rifler også var blevet konverteret i løbet af krigen. Hos den slesvig-holstenske hær var filosofien ved tildeling af skydevåben i 1850 enkel: Enten havde en enhed glatløbende skydevåben eller også havde den riflede. Alle Jægerkorpserne havde f.eks. taprifler af en eller anden form, og det samme havde fem af infanteribataljonerne. De øvrige ti infanteribataljoner havde glatløbende geværer. Denne tildeling betød, at 50 % af den slesvig-holstenske hærs enheder havde riflede skydevåben, altså i gennemsnit hver anden soldat. Dette gav de tapriffelbevæbnede enheder en fordel i ildkraft over de tilsvarende danske, der som nævnt selv i bedste fald kun var delvist bevæbnet med riflede skydevåben. På den anden side undergravede den meget forskellige bevæbning af de slesvig-holstenske bataljoner mulighederne for at indsætte dem til samme opgaver.³⁸

Kavaleriets organisation

I både den danske og slesvig-holstenske hær var eskadronen byggestenen i kavaleriet. Den bestod af ca. 130-150 ryttere. I den danske hær bestod et Dragonregiment af fire eskadroner, imens de slesvig-holstenske dragonregimenter havde seks. Ingen af siderne havde foretaget større ændringer i kavaleriets organisation forud for slaget.³⁹ Ved Isted rådede den danske hær over det meste af fire Dragonregimenter samt en Gardehusar-division med tre eskadroner, dvs. i alt atten. Slesvig-holstenerne havde to Dragonregimenter med således i alt tolv eskadroner. En del eskadroner var fordelt til de forskellige infanteribrigader, men begge sider beholdt alligevel store dele af deres kavaleri formeret i regimenter og klar til selvstændig indsættelse som en del af deres respektive Reservekavaleribrigader.

Artilleriets organisation

Også på dette punkt lignede begge hæres organisation hinanden. Den største skydende enhed hos begge hære var batteriet, der var inddelt i to halvbatterier, der igen var underinddelt i to delinger, som hver bestod af to kanoner. Delingen var den mindste skydende enhed. Et typisk batteri havde således en normeret styrke på otte kanoner. Seks af disse var som regel kuglekanoner, imens de to sidste var granatkanoner. Batterier med 6-punds kuglekanoner havde som regel to 12-punds granatkanoner, idet de delte den samme type lavet. For batterier med 12-punds kuglekanoner var granatkanonerne 24-punds.

Andre batterier var kun udrustet med 12- og 24-punds granatkanoner eller ældre skyts og derfor homogene. De tunge granatkanonbatterier optrådte i reglen som halvbatterier taktisk. Den største forskel imellem den måde, batterierne var organiseret på i de to hære, var, at den slesvig-holstenske hær rådede over et enkelt ridende batteri, der primært samarbejdede med kavaleriet. Her var der heste til alt mandskabet, hvilke gjorde, at batteriet hurtigere kunne rykke ind og ud af stilling. I alle øvrige batterier på begge sider måtte en del af mandskabet sidde på kanonens forstilling og ammunitionsvogn, hvilket begrænsede batteriets kørehastighed i terrænet.⁴⁰

Ved Isted var omtrent halvdelen af artilleriet på begge sider fordelt batterivis til støtte for infanteribrigaderne og Reservekavaleriet, imens resten blev holdt samlet i en pulje af Reserveartilleri. Denne kunne indsættes samlet i stil med Napoleonstidens *Grande-Batteries*, der med sin koncentration af ild kunne levere en voldsom støtte til angreb eller i forsvar. Alternativt kunne reserveartilleriet fungere som en pulje, der kunne afgive kanonbatterier til forstærkning af brigaderne. Heller ikke her havde nogen af siderne foretaget større organisatoriske forandringer forud for slaget.⁴¹

De øvrige elementers opgaver og organisation

Ingeniørtropperne i både den danske og slesvig-holstenske hær var primært optaget af konstruktionsopgaver som bygning af broer, kolonneveje over sumpet terræn og udbedring af veje, både før slaget og under. De deltog derfor kun

40 Rune Holmeå Iversen

Ambulancesoldater evakuerer sårede.

I løbet af krigen blev sanitetstjenesten på begge sider løbende forbedret, efterhånden som man gjorde sig erfaringer. Bårehold blev skudt frem for at hente sårede i forreste linje, imens lægerne på bataljonens forbindeplads befandt sig så tæt som muligt bag de kæmpende for derved hurtigere at kunne give behandling.

(Litografi. I.W. Tegner & Kittendorffs lith. Inst. efter forlæg af Niels Simonsen. Det Kongelige Bibliotek)

sjældent i selve kamphandlingerne. En af deres hovedopgaver under slaget var at rydde skudfelter og udbedre stillinger for artilleriet, når det gik i stilling.⁴²

Forsyningstjenesten var på begge sider afhængig af udskrevne bøndervogne bemanded med civile kuske. Det var kun vogne beregnet på særlige formål, såsom transport af ammunition eller ambulancevogne, der var specielt bygget. Den danske hærs primære forsyningsområde lå i Flensborg, imens slesvig-holstenernes lå i Slesvig by.⁴³

Sanitetsvæsenet på begge sider fungerede efter de samme principper: Enkeltmand havde ikke modtaget nogen nævneværdig undervisning i førstehjælp, så den første prioritet var at få den sårede transporteret bagud, så han kunne modtage sin første lægebehandling hos bataljonens læger, der typisk opholdt sig en kilometer bagude. Herfra blev den sårede enten transporteret bagud til et feltlazaret eller flyttet til den såkaldte Brigadeambulance, hvis det var nødvendigt at foretage en operation først. Under slaget ved Isted lå den danske hærs hovedlazaret i Flensborg ca. 20 kilometer fra kamppladsen, imens slesvig-holstenernes lå på Gottorp Slot i Slesvig by ca. 7 kilometer fra kampområdet.⁴⁴

Planlægnings- og føringsorganisation

Stabene på både brigade-, divisions- og overkommandoniveau var generelt meget små i forhold til nutidige forhold. De største bestod således af op til 7 officerer. En brigadestab bestod af stabschefen, der blev støttet af nogle yngre officerer, der fungerede som adjutanter eller ordonnansofficerer til at føre journal og viderebringe ordrer samt et antal oppassere og menige ordonnanser.

Divisions- og korpsstabe havde typisk også en souschef samt et antal officerer "til rådighed". De fik derudover tilknyttet specialister som rådgivere såsom en artilleriofficer og en ingeniørofficer. Disse var igen suppleret med et tilsvarende antal adjutanter samt ordonnanser.

Den lille størrelse på staben samt det faktum, at alle havde heste, gjorde det nemt at følge de underlagte enheder, idet staben ikke var bundet til nogen fysisk lokalitet. Man kan se disse stabe som enhedens særdeles bevægelige kampstade. Det lille antal af officerer udgjorde dog også et problem for så vidt, at der ikke var særlig mange officerer til rådighed til det egentlige skriftlige planlægnings- og rutinestabsarbejde. Selv Overkommandoens og divisionernes planlægningskapacitet og planlægningshorisont var således stærkt begrænset. Den var kun egnet til at støtte gennemførelsen af en allerede lagt og beordret plan.⁴⁵

En begrænsende faktor for begge siders stabsarbejde og planlægning var manglen på pålidelige kort over det kommende operationsområde i det sydlige Slesvig. Kortlægning var en generalstabs hovedopgave i fredstid, men uddannelsen af de danske generalstabsofficerer var først blevet indledt tyve år tidligere, så kapaciteten var begrænset, og den havde primært været koncentreret om at kortlægge Sjælland og Lolland-Falster-Møn. Den sidste gang der havde været kampe i Sydslesvig, havde været helt tilbage i april 1848, og der havde man ikke samtidig haft tid til at foretage fuldstændige topografiske opmålinger endsige at få publiceret egentlige standardiserede kort over området i stor målestok. Felttoget i 1849 havde primært fundet sted i Jylland nord for Kongeåen, på Als og i Sundeved-området. På dansk side var man således afhængig af de kort, Videnskabernes Selskab havde udfærdiget over Slesvig i perioden 1783 til 1825. De var udført i et meget stort målestoksforhold, således at detaljerne i terrænet ikke kunne ses på kortet, som også helt manglede relevante militære detaljer såsom højdekurver, terrænets passabilitet for artilleri og kavaleri, osv.⁴⁶ Denne mangel fik betydning for planlægningen og forløbet af slaget, fordi passabiliteten selv for infanteri ved Isted stedvis var stærkt hæmmet af højmoseområder.

På slesvig-holstenske side var man indledningsvis lige så dårligt stillet, men på baggrund af hurtigt gennemførte rekognosceringer i starten af juli 1850 samt kopier af danske kort købt ind via agenter i London, fik man hastigt optegnet foreløbige kort over den sydlige del af Slesvig og området omkring Isted, der dog først blev reproduceret og udleveret til de fleste enheder umiddelbart før slaget.⁴⁷ Men man var i det kommende kampområde ved starten af slaget, og de slesvig-holstenske ingeniører havde til støtte for operationsplanen forberedt passager over impassabelt og vanskeligt passabelt terræn.

En anden begrænsende faktor i mulighederne for føring på kamppladsen var manglen på langtrækkende og pålidelige signalmidler. I enhederne blev signaler og beskeder som nævnt formidlet via råb, ordonnanser samt horn- og trommesignaler, idet hver bataljon og jægerkorps rådede over et antal hornblæsere, og i den slesvig-holstenske hær også trommeslagere. Både infanteribataljoner, jægerkorps, kavaleri og artilleri havde deres unikke signaler, der gjorde det muligt at enheden, eller dele heraf, kunne skifte formation, fremrykkehastighed og fremrykkeretning samt udstille og hjemkalde en skyttekæde.

Det var også de taktiske signalmidlers utilstrækkelighed, der gjorde det nødvendigt, at en brigade- og divisionsstab – selv Overkommandoen – placerede sig i umiddelbar nærhed af de enheder og underordnede stabe, den havde kommandoen over, så det blev muligt at befale ved at sende en ordonnansofficer.⁴⁸ Som vi skal se, havde stabenes fremskudte placering den ulempe, at cheferne blev fristet til ofte at gribe ind i enhedernes føring og organisation, fordi de næsten kunne følge kampen lige så tæt som disse.

Nøglepersongalleriet og hærene

Den danske Overkommando

Den danske Overgeneral, dvs. øverstkommanderende, var den 64-årige generalmajor Gerhard Christoph von Krogh. Hans karriereforløb havde været accelereret gennem fødsel og forbindelser, idet han allerede som barn blev udnævnt til de lavere officersgrader. Han kunne således som ung mand ubesværet træde ind i hæren som kaptajn.⁴⁹

Den danske Overgeneral Gerhard Christoph von Krogh. 1785-1860. Til trods for at han året før havde fungeret som Overgeneral, var Slaget ved Isted det første og eneste tidspunkt, hvor han personligt havde mulighed for at føre størstedelen af den danske hær i felten. (Fotografi: Det Kongelige Bibliotek)

I modsætning til de fleste af sine jævnaldrende officerer fik von Krogh ikke kamperfaring under Napoleonskrigene. Han brugte tiden imellem Napoleonskrigenes ophør og 1842 til at gøre tjeneste ved hoffet. Herefter fik han kommandoen over en infanteribataljon og blev i 1847 generalmajor og chef for en infanteribrigade. Til trods herfor deltog han ikke i 1848-felttoget som brigadechef, da han i juni 1848 – hvor kamphandlingerne reelt var ophørt – fik kommandoen over den nyopstillede 5. Brigade.

Den danske hær 24.-25. juli 1850: Overkommandoen, direkte underlagte styrker og samlede tal. ⁵⁰
<p><u>Overkommandoen:</u>   Overgeneral: Generalmajor G.C. von Krogh (64 år)   Stabschef: Oberst C.J. Flensburg (46 år)   Souschef: Major H.A.T. Kaufmann (31 år)   Højstkommanderende Artilleriofficer: Major J.S. Fibiger (57 år).</p>
<p><u>Reservekavaleriet:</u>   Chef: Generalmajor C.L.H. von Flindt (58 år)   Stabschef: Oberst F.G. Müller (55 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 3. Dragonregiment - 5. Dragonregiment (en eskadron afgivet til besættelse af Højer/Tønder området) - 6. Dragonregiment - 10. Batteri (12-punds granatkanon) - Ca. 12 meter feltbro fra det mobile Brotræn.
<p><u>Reserveartilleriet:</u>   Stabschef: Oberstløjtnant E. Bruun (52 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1. Batteri (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) - 6. Batteri (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) - 8. Batteri (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) - 9. Batteri (24-punds granatkanon)
<p><u>Feltingeniørdetachment:</u>   Chef: Kaptajn J.C.F. Dreyer (36 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Samtlige Ingeniørdelinger og Brotræn afgivet til brigaderne.
<p>I alt ca. 37.000 kombattanter fordelt på:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 32 Infanteribataljoner og Jægerkorps. - 18 Eskadroner. - 12 Batterier med 96 kanoner. - 4 Ingeniørdelinger plus Brotræn

Da generalmajor Hedemann, den daværende øverstkommanderende for hæren, blev tvunget til at gå af i juli 1848, var von Krogh blevet ny øverstkommanderende, en stilling han beholdt i resten af våbenstilstandsperioden. I marts 1849 blev von Krogh Overgeneral, og i en kort periode i april 1849 havde han ført den danske hær i kamp, men på grund af uenighed med krigsministeren valgte von Krogh at tage sin afsked. Da krigen stod over for at bryde ud igen i 1850, var der to kandidater til stillingen som Overgeneral før von Krogh, men de led begge af sygdom, og han var i kraft af sin anciennitet den næste i rækken til embedet. Hans stabschef blev den 46-årige oberst Carl Julius Flensborg, der var kendt som et organisatorisk geni og havde været Overkommandoens stabschef siden foråret 1849. I denne egenskab havde han deltaget i planlægningen af operationerne ved Kolding i april og Fredericia i juli samme år.⁵¹

Den danske hær 24.-25. juli 1850: 1. Division ⁵²	
<p><u>1. Division:</u> Chef: Generalmajor C.L. von Moltke (66 år) Stabschef: Oberstløjtnant P.F. Steinmann (38 år)</p>	
<p><u>3. Brigade:</u> Chef: Oberst C.A. Schepelern (55 år) Stabschef: Kaptajn H.W. Mathiesen</p> <ul style="list-style-type: none"> - 6. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 7. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 8. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 4. Reservebataljon (8% taprifler) - 1. Jægerkorps (70-80% riflede skydevåben) - 3. Batteri (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) - Husardivisionens Reserveeskadron - En eskadron fra 4. Dragonregiment - En Ingeniørdeling - Det mobile Brotræn <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 20-22%</p>	<p><u>4. Brigade:</u> Chef: Oberst H.N. Thestrup (55 år) Stabschef: Kaptajn A. Bernstorff (38 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 9. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 11. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 5. Reservebataljon (8% taprifler) - 6. Reservebataljon (8% taprifler) - 2. Jægerkorps (70-80% riflede skydevåben) - 2. Batteri (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) - En Ingeniørdeling (-) <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 20-22%</p>

<p><u>6. Brigade:</u> Chef: Oberst J.H.G. Irminger (52 år) Stabschef: Kaptajn J.D. Høst (32 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Den Kgl. Livgarde til Fods (10% taprifler) - 1. Lette Infanteribataljon (20% taprifler) - 2. Lette Infanteribataljon (20% taprifler) - 1. Forstærkningsbataljon (8% taprifler, afgav d. 24. juli et kompagni til Reservekavaleriet) - 4. Forstærkningsbataljon (8% taprifler) - 1. Reservejægerkorps (20% taprifler, to kompagnier afgivet til besættelse af Højer/ Tønder området) - 12. Batteri (12-punds kuglekanon og 24-punds granatkanon) - En Ingeniørdeling (-) <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 14%</p>	<p><u>Divisionstropper:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Husardivisionen (to eskadroner Gardehusarer, som under fremrykningen d. 24 primært opklarede foran divisionen og herefter udgjorde divisionsreserven)
--	---

De danske officerer på divisions- og brigadeniveau

Både de danske divisions- og brigadechefer samt cheferne for Reservekavaleriet og Reserveartilleriet var oppe i årene i 1850. Deres alder strakte sig fra 52 til 66 år. Dette er bemærkelsesværdigt i betragtning af, at dette var tredje krigsår, hvor de to første års felttog kunne have givet et grundlag for at udvikle og derefter finde demonstreret praktisk talent hos yngre officerer. De fleste havde deltaget i Napoleonskrigene som unge officerer, og enkelte af dem havde også været i fremmed krigstjeneste i den mellemliggende periode. De havde alle prøvet at føre kommando over bataljoner og brigader under de to foregående års felttog. Generalmajor von Schleppegrell, chefen for 2. Division, havde også lejlighedsvist ført kommando over flere brigader samlet. Begge divisionschefer havde året før kommanderet en brigade. Tre af brigadecheferne (oberst Baggesen, oberst Irminger, og oberst Schepelern) var nyudnævnte, idet de året før havde kommanderet bataljoner eller jægerkorps. De havde således fået en af de poster som brigadechef, der var blevet ledige i løbet af 1849 som følge af forfremmelser eller dødsfald. Anciennitetsprincippet blev fastholdt selv under krigsforhold. Selv om de var nyudnævnte, havde de dog stadig siddet i deres stillinger i flere måneder. Deres stabschefer var generelt yngre og dygtige generalstabsuddannede officerer, typisk et sted i midten eller slutningen af 30'erne. Der var dog en mangel på officerer, der havde gennemført den fulde generalstabsuddannelse, der i øvrigt i perioden havde været domineret af uddannelse i matematik, topografi og rutinestabsarbejde.

Den danske hær 24.-25. juli 1850: 2. Division ⁵³	
<p><u>2. Division:</u> Chef: Generalmajor F.A. von Schlepppegrell (58 år) Stabschef: Oberstløjtnant C.E.J. Bülow (36 år)</p>	
<p><u>1. Brigade (-):</u> Chef: Oberst O. Krabbe (60 år) Stabschef: Kaptajn W.C.B. Stricker (32 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 4. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 10. Lette Infanteribataljon (20% taprifler) - 3. Jægerkorps (70-80% riflede skydevåben) - 5. Batteri (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) - En halv eskadron fra 4. Dragonregiment - En halv Ingeniørdeling <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 33-36%</p>	<p><u>2. Brigade:</u> Chef: Oberst F.L.A.H. Baggesen (54 år) Stabschef: Kaptajn W.H.A. Kranold (32 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 5. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 12. Lette Infanteribataljon (20% taprifler) - 13. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 2. Reservebataljon (8% taprifler) - 3. Reservejægerkorps (20% taprifler) - 7. Batteri (12-punds kuglekanon og 24-punds granatkanon) - Halvanden eskadron fra 4. Dragonregiment - Halvanden Ingeniørdeling <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 13%</p>
<p><u>5. Brigade:</u> Chef: Oberst J.P.T. Ræder (55 år). Stabschef: Kaptajn W.H.F. Abrahamson (27 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 3. Linjeinfanteribataljon (8% taprifler) - 2. Forstærkningsbataljon (8% taprifler) - 3. Forstærkningsbataljon (8% taprifler) - 5. Forstærkningsbataljon (8% taprifler) - 1. Forstærkningsjægerkorps (20% taprifler) - 2. Forstærkningsjægerkorps (20% taprifler) - 4. Batteri (12-punds kuglekanon og 24-punds granatkanon, afgivet fra Reserveartilleriet om aftenen d. 24. juli) <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 14%</p>	<p><u>Divisionstropper:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - 4. Dragonregiment (Når de ikke var selvstændigt indsat i opklaring, var samtlige fire eskadroner afgivet til infanteribrigaderne eller Divisionsreserven) <p><u>Divisionsreserve (afgivet fra 1. Brigade):</u> Chef: Oberstløjtnant F.F. Henckel (51 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1. Reservebataljon (8% taprifler) - 3. Reservebataljon (8% taprifler, to kompagnier afgivet til sikring af Flensborg) - 11. Batteri (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) - En eskadron fra 4. Dragonregiment

Den eneste klare undtagelse var den 54-årige oberst Baggesen, den nyudnævnte chef for 2. Brigade. Han kom direkte fra en stilling som stabsofficer på Sjælland og havde aldrig før prøvet at føre enheder på hverken bataljons- eller brigadeniveau, omend han dog havde kæmpet i Napoleonskrigene som ung officer. Givet-

vis for at kompensere for dette var han blevet tildelt den erfarne generalstabsuddannede kaptajn Kranold som sin stabschef.⁵⁴

Den slesvig-holstenske Generalkommando

Den øverstkommanderende for den slesvig-holstenske hær var den 60-årige preussiske generalløjtnant Karl Wilhelm von Willisen. Han havde som ung officer kæmpet i Napoleonskrigene ved Auerstadt i 1806, hvor han blev alvorligt såret og taget til fange. I 1809 trådte han i østrigsk tjeneste, og under felttoget i 1813 var han tilbage i preussisk tjeneste. I 1815 under slaget ved Waterloo var han adjutant ved staben i det II preussiske Armeekorps. I perioderne imellem sin krigsindsats blev han generalstabsuddannet og foretog universitetsstudier. Efter Napoleonskrigene gjorde han tjeneste i Generalstaben og blev herefter ansat som underviser i militærhistorie og krigsteori ved det preussiske militærakademi, hvor han på skrift kritiserede Carl von Clausewitz' teorier til fordel for sine egne, der i tidens ånd var stærkt præget af den videnskabelige positivisme, der havde rødder i Oplysningstidens krigsteori.

Den slesvig-holstenske Overgeneral Karl Wilhelm von Willisen.

1790-1879. Selv om han næsten er glemt i dag, var von Willisen en af sin samtids mest kendte og læste militære teoretikere. Han havde haft en glimrende karriere, der havde vekslet imellem tjeneste i generalstaben og ved forskellige enheder, men i 1848 valgte han, på grund af sine politiske holdninger, at lade sig pensionere. Hans liberale politiske sympatier førte ham herefter i slesvig-holstensk tjeneste. (Litografi. E. Gräsch. Wikipedia)

Den slesvig-holstenske hær 24.-25. juli 1850: Generalkommandoen, direkte underlagte styrker og samlede tal.⁵⁵

Generalkommandoen:

Overgeneral: Generalløjtnant K.W. von Willisen (Preussen, 60 år)
Stabschef: Oberst L.S.H.A. von und zu der Tann (Bayern, 45 år)
Souschef: Major C.F. Wyneken (Hannover, 31 år)
Højstkommanderende Artilleriofficer: Oberst L. von Wissel (Hannover, 53 år)

Reservekavaleriet:

Chef: Generalmajor J.N. von Fürsen-Bachmann (Slesvig-Holsten, 51 år)
Stabschef: Ritmester von Keudell (Preussen)

- 1. Dragonregiment (fire eskadroner, øvrige eskadroner afgivet til infanteribrigaderne).
- 2. Dragonregiment (to eskadroner, øvrige eskadroner afgivet til infanteribrigaderne)
- 6-punds Ridende Batteri (-) (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon)

Reserveartilleriet:

Chef: Major Dalitz (Preussen)

- 12-punds Batteri Nr. 2 (12-punds kuglekanon og 24-punds granatkanon)
- 24-punds granatkanonbatteri
- 3-punds Batteri (Indledningsvist afgivet til kystsikring, et halvbatte­ri var den 25. indsat ved Vedels­pang til støtte for 2. Brigade)
- 6-punds Batteri Nr. 5 (Batteriet bestod kun af seks 6-punds bronzekuglekanoner af Model 1762 og havde ingen granatkanoner, batteriet ankom først til slagmarken om morgenen den 25. juli)

I alt ca. 26.500 kombattanter fordelt på:

- 20 Infanteribataljoner og Jægerkorps
- 12 Dragoneskadroner
- 11 Batterier med 86 kanoner (hvoraf 82 kanoner deltog i kampene)
- ½ Kompagni Ingeniørtropper

Von Willisen fastholdt, at der fandtes en optimal måde at føre krig på, og at det igennem videnskabelig analyse var muligt at finde frem til denne. I en periode med søgen efter videnskabelig orden og vejledning blev von Willisen en af sin tids kendte militære tænkere og forfattere. I stil med schweizeren Jomini, datidens førende positivistiske tolker af Napoleons geni, var von Willisens teorier centreret omkring det centralt styrede angreb. Efter at have rykket frem og erobret terræn skulle en angribende styrke således indtage en stærk taktisk defensiv stilling og her modtage forsvarerens modangreb. Når modangrebet så var blevet stoppet og nedslidt, og tidspunktet derfor var gunstigt, kunne den angribende part, ved hjælp af indre linjer, hurtigt forskyde sin tyngde og dermed opnå lokal overlegenhed overfor de dele af den modangribende styrke, man valgte at nedkæmpe. Willisens hovedværk *Theorie vom großen Kriege* (1.-2. Bind omhand-

lende Novemberopstanden 1830-1831), var blevet udgivet i Berlin i 1840 og blev senere opdateret og udvidet med nye operative eksempler i 1849 (3. bind om den Første Italienske Uafhængighedskrig i 1848). Senere, i 1868, fulgte 4. bind om den Anden Italienske Uafhængighedskrig i 1859 og Den Preussisk-Østrigske Krig i 1866.⁵⁶

Willisen var dog som andre samtidige preussiske officerer politisk liberal, hvilket ikke var populært i det preussiske monarki. Da 1848-revolutionerne således nåede de polske områder i det preussiske rige, hvor han på det tidspunkt gjorde tjeneste, blev han voldsomt kritiseret for at forhandle med de polske oprørere i stedet for straks at slå opstandene ned med våbenmagt. Som følge heraf lod han sig året efter pensionere. Da hans militære karriere i Preussen nu var slut, havde han derfor ikke noget problem med at træde i slesvig-holstensk tjeneste i april 1850.

Selv om von Willisen som ung havde gjort tjeneste ved staben i et armékorps i krig, havde han i fredstid aldrig kommanderet mere end en brigade, idet han var blevet forbigået til posten som divisionschef, sandsynligvis som følge af sine politiske synspunkter.⁵⁷ Hans stabschef blev nu den 45-årige bayerske oberst Ludwig von der Tann, der på slesvig-holstensk side havde været involveret i førings- og planlægningsarbejde siden krigens start i 1848. Han skulle senere udmærke sig i både den tysk-østrigske og fransk-tyske krig. Han havde gjort tjeneste i den bayerske hærs generalstab, dog kun som adjutant, og havde i løbet af Første Slesvigske Krig primært udmærket sig som frikorps- og bataljonschef. Von der Tann havde således ikke nogen praktisk erfaring med at arbejde som stabschef ved et armékorps. Han tiltrådte sin nye stilling som stabschef den 13. juli 1850, idet han først skulle rejse fra Bayern, hvor han havde opholdt sig i våbenstilstandsperioden.⁵⁸

Oberst Ludwig von Wissel, den nyansatte Højstkommanderende Artilleriofficer, var først endegyldigt udtrådt af hannoveransk tjeneste og udnævnt til sin stilling i den slesvig-holstenske hær den 7. juli 1850.⁵⁹

Den slesvig-holstenske Generalkommando var således først blevet samlet lidt over en uge før slaget ved Isted.

Den slesvig-holstenske hær 24.-25. juli 1850: Brigaderne.⁶⁰

<p><u>Avantgarde-Brigade:</u> Chef: Oberst L. von Gerhardt (Preussen) Stabschef: Kaptajn von Stutterheim (Preussen, 34 år)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 3. Jægerkorps (taprifler) - 1. Bataljon (taprifler) - 8. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - 15. Bataljon (taprifler) - To eskadroner fra 2. Dragonregiment. - 12-punds Batteri nr. 1 (12-punds kuglekanon og 24-punds granatkanon) - En kanondeling fra det 6-punds Ridende Batteri (6-punds kuglekanon), delingen overgik d. 25. til at støtte 1. Brigade ved Bollingsted - Et halv-kompagni ingeniørtropper. <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 75 %</p>	<p><u>1. Brigade:</u> Chef: Generalmajor Grev O.F.M. von Baudissin (Slesvig-Holsten, 58 år) Stabschef: Major A. von Gagern (Preussen)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1. Jægerkorps (taprifler) - 2. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - 3. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - 4. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - En eskadron fra 1. Dragonregiment. - 6-punds Batteri Nr. 1 (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca.25 %</p>
<p><u>2. Brigade:</u> Chef: Oberst C.F.J.P. von Abercron (Slesvig-Holsten, 53 år) Stabschef: Kaptajn von der Heyde (Preussen)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 2. Jægerkorps (taprifler) - 5. Bataljon (taprifler) - 6. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - 7. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - En eskadron fra 2. Dragonregiment. - 6. Punds Batteri Nr. 3 (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) - 12-punds Batteri Nr. 3 (12-punds kuglekanon og 24-punds granatkanon) <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 50 %</p>	<p><u>3. Brigade:</u> Chef: Generalmajor U.A. von der Horst (Preussen, 56 år) Stabschef: Kaptajn A. von Krohn (Slesvig-Holsten)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 5. Jægerkorps (taprifler) - 9. Bataljon (taprifler) - 10. Bataljon (taprifler) - 11. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - En eskadron fra 2. Dragonregiment. - 6-punds Batteri Nr. 2 (6-punds kuglekanon og 12-punds granatkanon) <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 75 %</p>

4. Brigade: Chef: Oberst G.A. von Garrelts (Preussen, 58 år) Stabschef: Kaptajn von Hagens (Preussen)	
<ul style="list-style-type: none"> - 4. Jægerkorps (taprifler) - 12. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - 13. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) - 14. Bataljon (glatløbede percussionsmusketter) 	<ul style="list-style-type: none"> - En eskadron fra 1. Dragonregiment. - 6-punds Batteri Nr. 4 (batteriets 6-punds kuglekanoner og 10-punds granathau-bitser var af de ældre Modeller 1762 og 1766, støbt i bronze) <p>Andel af riflede skydevåben i brigaden: ca. 25 %</p>

De slesvig-holstenske officerer på brigadeniveau

Tre af disse officerer var slesvig-holstenere, der havde været med siden marts 1848. Andre tre var pensionerede eller trådt ud af den preussiske hær og havde valgt at forblive i slesvig-holstensk tjeneste efter april 1850. Generelt var brigadeføjerne i den slesvig-holstenske hær med en gennemsnitsalder midt i 50'erne en smule yngre end deres danske modstykker. De ældre af disse havde også deltaget i Napoleonskrigene som unge officerer, og nogle havde også været i krig for andre stater i mellemtiden.

Også her skabte de preussiske officerers afgang problemer med at få besat de poster, de havde efterladt sig. Generalmajor von der Horst, chefen for 3. Brigade, var nyligt pensioneret fra preussisk tjeneste og trådte først i slesvig-holstensk tjeneste i april 1850. Det samme gjorde sig gældende for den preussiske oberst Gerhard, der overtog posten som chef for Avantgarde-Brigaden den 13. juli. Chefen for 4. Brigade, oberst von Garrelts, var ligeledes nyudnævnt og havde indtil da været oberstløjtnant og primært kommanderet uddannelsesenheder. Herudover betød de preussiske officerers afgang også, at der var en mangel på generalstabsuddannede officerer til at udfylde stabsofficersposterne hos Generalkommandoen og brigaderne.⁶¹

Situationen op til slaget ved Isted

Den 10. juli færdiggjorde den slesvig-holstenske hær sin mobilisering, omend enkelte reservister først dukkede op i Rendsborg så sent som den 16. juli. Den hastigt gennemførte mobilisering og det forhold, at det var svært at mobilisere personel fra de dansk-besatte dele af Slesvig, gjorde sammen med de nævnte organisationsændringer, at de fleste infanteribataljoner og jægerkorps var ca. 100-250 mand under deres normerede styrke, hvilket efter Willisens reformer næppe var en ulempe.⁶²

Den 13. juli begyndte de internationale fredsbevarende styrker at rømme Slesvig. Den slesvig-holstenske hær foretog sin endelige sammendragning i bered-

Oversigtskort.

skabsområder i det nordlige Holsten i dagene 13.-15. juli, men allerede den 13. begyndte mindre enheder fra Rendsborg at rykke nordpå ind i Slesvig. Resten af hæren påbegyndte fremrykningen nordpå den 15. juli. Den danske hær, der var blevet sammendraget ved henholdsvis Kolding samt på Fyn og Als, begyndte sin fremrykning ind på det slesvigske fastland den 16. juli.

Sommeren var særdeles varm, og begge sider havde døde og forkomne som følge af hedeslag, hvilket ikke blev hjulpet af det faktum, at mange af de hastigt mobiliserede slesvig-holstenske reservister ikke var vant til at marchere. På grund af den sene slesvig-holstenske mobilisering havde det været vanskeligt at iværksætte større operationer indtil da, og hedeølgen gjorde det også svært at foretage marcher over længere afstande. Det var således ikke muligt for slesvig-holstenerne at besætte Flensborg og derved forhindre den danske hær i samlet at kunne rykke ind i Sydslesvig. Hedeølgen hindrede også, at modstanderhærene fik kontakt med hinanden i en bevægelig mødekamp et sted nord for Slesvig, som von Willisen indledningsvist så ud til at have tænkt sig.⁶³ For at aflaste det fodmarcherende infanteri udskrev og indsatte begge sider yderligere hestevogne til at transportere soldaternes oppakning.

Den slesvig-holstenske hær indtog nu en stilling i området imellem Slesvig og Isted, hvor terrænet kanaliserede en nordfra-kommende angribers adgangsmuligheder og frontbredde. I tilgift gjorde denne stilling det muligt at blokere de nord-sydgående veje fra Flensborg til henholdsvis Slesvig og Egerndorff. Stil-

lingen var allerede blevet erkendt som brugbar i april 1848, men dengang havde man ikke kunnet nå at besætte og udbygge den.

Den danske flåde begyndte nu også at være aktiv. Langs Vesterhavskysten begyndte den at besætte øerne, den 17. juli blev øen Femern erobret i en amfibie-operation og den 20. juli blev et slesvig-holstensk krigsskib skudt i brand ud for Lübeck. Den 21. og 22. juli demonstrerede danske krigsskibe ud for Kiel for at fremprovokere en reaktion. Disse operationer tvang den slesvig-holstenske Generalkommando til at bruge betydelige ressourcer på kystovervågning og oprettelse af kystbatterier for at undgå større danske landsætninger bag ved den operative hær.

Den danske hær begyndte at ankomme til Flensborg den 17. juli. Her sammendrog man hele hæren, hvilket var afsluttet den 18. Der blev nu udstillet poster og udsendt patruljer for at sikre de forskellige beredskabsområder. Den 17.-18. juli foretog den slesvig-holstenske hær en rekognoscering med et forstærket jægerkorps til egnen syd for Flensborg. Korpset fik kampføling med de danske forposter og trak sig herefter tilbage. Igennem efterretningerne indhentet ved denne lejlighed blev det bekendt, at den danske hær havde besat Flensborg med en styrke af divisionsværldi.⁶⁴ De to hære begyndte nu begge at forberede den kommende styrkeprøve.

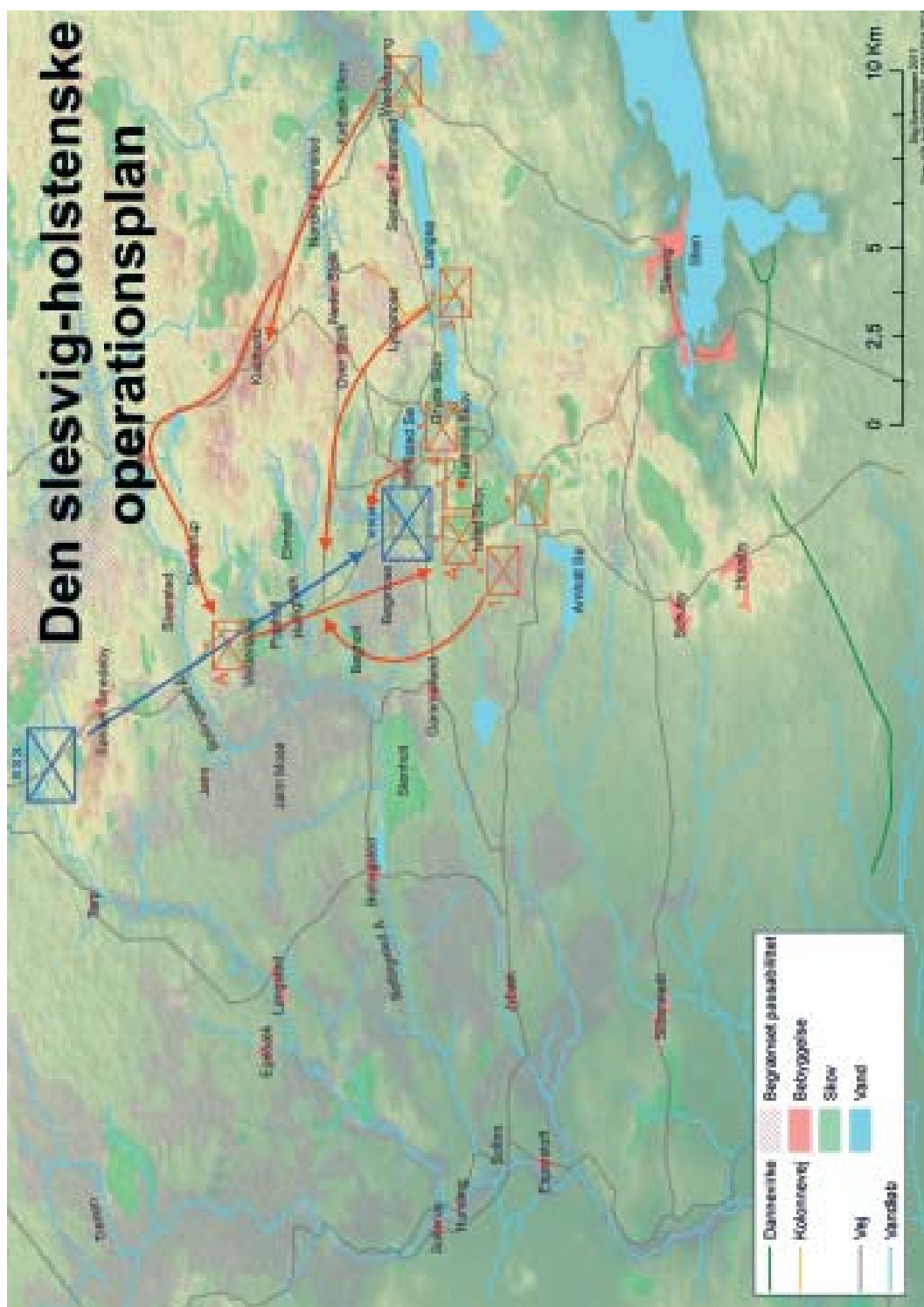
Von Willisens defensive-offensive fælde for den danske hær

Den 18. juli samlede von Willisen sine brigadechefer på Gottorp Slot og gav sin befaling vedrørende forsvaret af Isted-stillingen.

Den slesvig-holstenske hær havde sin Avantgarde-Brigade i selve Isted – med forposter skudt frem til Helligbæk – og skulle lejlighedsvist sende patruljer og forposter længere mod nord. 1. Brigade og Reservekavaleriet var ved Arnholt Sø og Schuby, med posteringer ved overgangene over Bollingsted Å og Trenen. Store dele af 4. Brigade var i Slesvig by, men skulle ved alarm rykke frem og besætte Isted Skov. 2. Brigade skulle fastholde overgangen ved Vedelspang og have forposter af kavaleri og jægere skudt frem til Nordre Farensted, imens den 3. Brigade, fra en stilling bag ved Langsø, skulle holde forbindelse til de andre brigader og fungere som generel reserve. Reservekavaleriet havde indsat dragonposter og -patruljer foran infanteribrigaderne for derved at kunne melde om den danske hærs dispositioner og styrke. På denne måde blev den slesvig-holstenske stilling forankret og forstærket af vandhindringer samt skov- og bakkepartier.

Von Willisen forventede det danske hovedangreb langs med chausséen. Dette skulle opfanges af Avantgarde-Brigaden, der under udvigende kamp skulle gå tilbage til Isted Skov og her overgå til forsvar. Her skulle det danske angreb bringes til standsning ved hjælp af ild fra Reserveartilleriet. Derefter skulle et modangreb iværksættes fra vest af 1. Brigade, støttet af Reservekavaleriet, samt fra øst af 2., 3. og 4. Brigade, der skulle svinge ind i den danske hærs flanke, imens størstedelen af den stadig stod langs med chausséen. Til dette formål var 2. Brigade, der stod

yderst til højre i stillingen og havde den længste fremrykkevej, blevet forstærket med ekstra artilleri.

Så snart den danske hær var slået, skulle Reservekavaleriet indlede en forfølgelse. Den danske hær skulle rulles op og enten kastes ud i moseområderne vest for chausséen eller i flugt tilbage mod Flensborg. Alternativt kunne den danske

hær tænkes at operere imod den slesvig-holstenske hærs flanker ved Solbro eller Vedelspang. I så fald skulle henholdsvis 1. eller 2. Brigade fastholde fjenden, hvorefter resten af hæren skulle forskyde sin tyngde fra den centrale opstilling med henblik på at angribe de danske enheder i flanken.⁶⁵

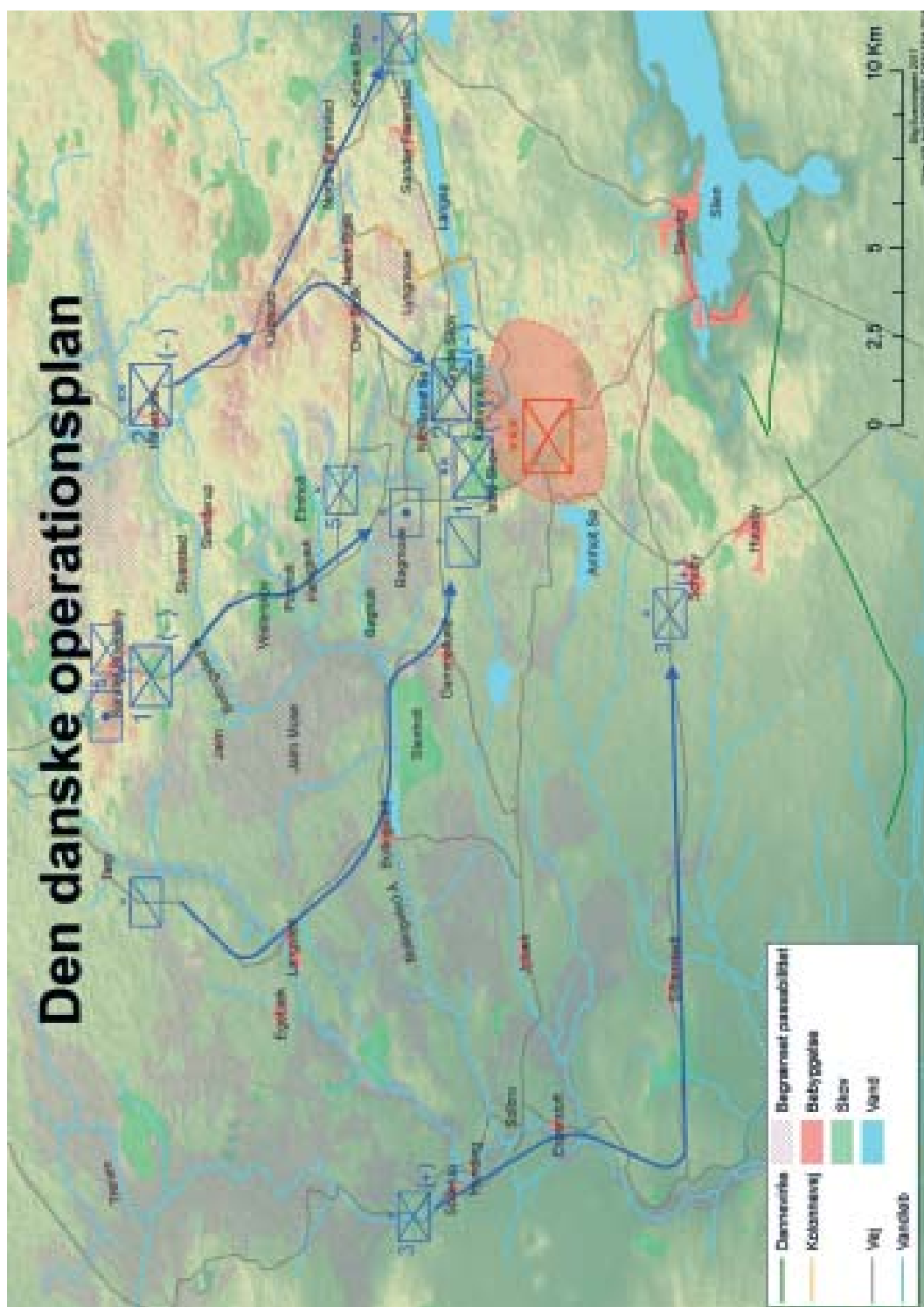
På Slesvig-holstensk side håbede man, at den danske styrkemæssige fordel ville spille en mindre rolle, som det havde været tilfældet ved Kolding i april 1849. Her havde den underlegne slesvig-holstenske hær også indledningsvist forholdt sig defensivt og opfanget det overlegne danske angreb for så herefter, på et gunstigt tidspunkt, at foretage et voldsomt modangreb, der truede med at afskære de danske enheder til begge sider. Den danske hær havde da ikke andet valg end at gå tilbage, hvorved slesvig-holstenerne sejrede.⁶⁶

Den vægt, der i planen blev lagt på central styring og udløsning af offensiven var i fuld overensstemmelse med, hvad von Willisen havde udtænkt og fremsat i sine militærteoretiske værker. Med andre ord brugte von Willisen lejligheden til at anvende den teori, han allerede havde analyseret sig frem til ville være den bedst egnede til at sikre sejren. Hæren stod således samlet i en befæstet stilling og kunne, via forskydning på indre linjer (løbebroen og kolonnevejene, der vil blive beskrevet senere), hurtigt forlægge tyngden dertil, hvor det blev hensigtsmæssigt at udnytte en offensiv mulighed. Svagheden i planen var manglen på dybde i den brede defensive opstilling, hvilket gjorde, at et dansk gennembrud af stillingen hurtigt ville kunne udvikle sig til en krise. Modoffensivens succes fordrede dels, at den danske hær opførte sig som forudsat, dels en perfekt og samtidig iværksættelse.⁶⁷

Den 19-21. juli foretog den slesvig-holstenske hær yderligere rekognoscering med henblik på at fastslå den danske hærs disposition og styrke samt, om muligt, at give den danske hær det indtryk, at den slesvig-holstenske hær ikke kun var koncentreret ved Slesvig by, men også opererede længere mod vest. Herudover blev der afsendt patruljer ud mod Østersøkysten for at sikre flanken imod landsætninger. Rekognosceringerne bekræftede den slesvig-holstenske Generalkommando i, at den danske hær nu stod samlet i området omkring Flensborg, dvs. klar til fremrykning ad chausseen.⁶⁸

Den danske plans udvikling: Fra oberst Flensborgs optimistiske rambuk med supplement til angreb i to faser

For den danske hær var 19. juli en hviledag. Samme dag havde den danske Overkommando modtaget et brev fra von Willisen, der indbød til våbenhvile og forhandlinger, men dette blev ignoreret. Allerede før ankomsten til Flensborg havde man modtaget efterretninger om, at slesvig-holstenerne havde forposter ved Stenderup nord for Helligbæk, samt at han patruljerede med kavaleri helt op til Flensborg. Som allerede nævnt var der sammenstød med en sådan kavaleripatrulje om morgenen den 18. juli. Også den 19. juli var der kampføling imellem

to dragonpatruljer syd for Flensborg, der resulterede i sårede, og hen under aften blev der observeret infanteri i nærheden af de danske forposter.⁶⁹

Fra dansk side begyndte man nu at udsende patruljer med henblik på at fremskaffe viden om den slesvig-holstenske hærs disposition og styrke. Fra efterretningsskilder bag slesvig-holstenernes linjer havde man fået at vide, at deres ho-

vedstyrke stod bag Langsø og Arnholt Sø. Den 20. juli blev der afsendt et opklaringskommando, bestående af en forstærket bataljon, sydpå langs chausseen, der bekræftede, at fjenden havde sine forposter nord for Helligbæk. Samme dag blev der også afsendt en dragonpatrulje mod Husum, der kunne bekræfte, at slesvig-holstenerne her kun var svagt militært til stede og derfor måtte være koncentreret i området nord for Slesvig. Herudover fandt patruljen også ud af, at slesvig-holstenerne holdt overgangene over Trenen besat.⁷⁰

Den 21. juli agtede den danske hær at foretage opklaring ved kamp og fremsendte derfor et kommando bestående af ca. halvdelen af 1. Divisions 6. Brigade med tre bataljoner, forstærket med artilleri og kavaleri. Formålet var at kampopklare mod de fjendtlige forposter, man tidligere havde erkendt nord for Helligbæk. Indsatsen blev suppleret af 2. Division, som fremsendte en forstærket bataljon ad vejen mod Vedelspang.

1. Divisions opklaringskommando optrådte imidlertid meget forsigtigt og brugte en stor del af sin styrke på at udsætte sikring og optagestillinger, efterhånden som enheden rykkede frem. I løbet af formiddagen erkendtes fjendtlige poster, der dog trak sig. Men da man nåede til Stenderup Vesterskov, stødte man på en betydelig styrke af infanteri og kavaleri, der fastholdt sin stilling og tilmed så ud til at blive forstærket. Oberst Irminger, der førte opklaringskommandoen, prøvede først at lokke slesvig-holstenerne frem, men idet de fortsatte med at fastholde deres stillinger, måtte han hen under eftermiddagen rykke tilbage mod Flensborg, idet fjenden så så stærk ud, at han var bange for at sætte sine enheders kampevne over styr. Det var således ikke muligt herved at sikre et væsentligt forbedret beslutningsgrundlag før slaget.

2. Divisions forstærkede bataljon havde mere held med sig. Uden at opnå andet end flygtig føling med fjendens forposter kunne man ved at afhøre civilbefolkningen få oplyst, at slesvig-holstenerne fastholdt og befæstede Vedelspang samt havde forposter nord herfor.⁷¹

Der var nu et stigende politisk pres fra krigsministerens side for, at den danske hær hurtigst muligt skulle gå i offensiven. I håb om at anspore Overkommandoen til offensiv optræden, havde ministeren i midten af juli endda udarbejdet sit eget bud på en operationsplan samt udtrykt ønske om at slutte sig til den danske hær for derved bedre at kunne holde opsyn med operationerne. Sidstnævnte ønske blev dog blokeret effektivt af kong Frederik VII, der ikke ønskede, at krigsministeren skulle blande sig i Overgeneralens dispositioner.

Den danske Overkommando havde nu frie hænder til at træffe sine dispositioner. Den 22. juli modtog man de seneste agentefterretninger om den slesvig-holstenske hær. Denne skulle være sammendraget i det rektangulære område imellem Isted, Slesvig, Mysunde og Vedelspang. Dette var også korrekt for så vidt angik den slesvig-holstenske hærs beredskabsområder, men reelt planlagde von Willisen som beskrevet at føre selve kampen længere mod nord. Den danske Overkommando gav den 22. juli om aftenen sin befaling for den indledende fremrykning til beredskabsområder syd for Flensborg. Den endelige befaling

skulle gives den 23. juli om aftenen og selve operationen blive iværksat den 24. juli om morgenen.⁷²

Efter at den danske hær i løbet af den 23. juli havde indtaget beredskabsområder syd for Flensborg, blev den endelige befaling for angrebet givet om aftenen ved et krigsråd i Bilskov Kro syd for Flensborg. Ved midnat imellem den 23. og 24. skulle 3. Brigade fra 1. Division rykke mod sydvest langs med Trenen for at krydse denne ved Solbro og derfra rykke direkte østpå mod Slesvig, ind i flanken på de slesvig-holstenske styrkers formodede stilling. Størstedelen af Brotrænet var derfor tildelt denne brigade. Reservekavaleriet skulle indledningsvist også rykke frem langs med Trenen, men skulle fra Langsted rykke mod syd mod Bollingsted og herefter krydse Bollingsted Å ved Engbro. Herfra skulle kavaleriet rykke forbi Isted Kro for at true den slesvig-holstenske hærs venstre flanke og opnå forbindelse til 1. Division. Til dette formål var Reservekavaleriet blevet tildelt de fornødne ingeniørmidler.

De øvrige to brigader af 1. Division skulle rykke direkte sydpå langs chausseen og søge forbindelse med 2. Division og Reservekavaleriet, hvorefter et koordineret angreb skulle indledes. 1. Divisions rolle var således forholdsvist simpel, idet den skulle bære hovedvægten af det frontale angreb imod den formodede fjendtlige stilling. 2. Division skulle afgive 5. Brigade til Overkommandoen som reserve, der sammen med Reserveartilleriet skulle rykke frem bagved 1. Division på chausseen. Resten af 2. Division skulle indledningsvis følge vejen mod Mysunde. Herunder skulle 2. Brigade rykke mod den vestlige ende af Langsø, for derved at forankre den danske hærs venstre flanke på denne vandhindring.

Herefter skulle 2. Division søge kontakt med 1. Division, og der skulle gennemføres et koordineret frontalt angreb sammen med 1. Divisions 4. og 6. Brigade, støttet af Reservekavaleriet, imod den fjendtlige stilling, man formodede lå imellem Langsø og Arnholt Sø. Samtidig skulle ca. halvdelen af 1. Brigade sendes mod Vedelspang som venstre flankesikring. De øvrige dele af 1. Brigade (1½ bataljon) skulle sammen med kavaleri og et artilleribatteri udgøre divisionsreserven og marchere bag 2. Brigade.

2. Division skulle således både dække hærens venstre flanke med en halv brigade og udskille en brigade til Overkommandoen Reserve, samt med sin tilbageværende brigade og Divisionsreserven forberede sig på at støtte 1. Divisions kamp imod den forventede fjendtlige hovedstilling. 2. Divisions rolle var således at facilitere og assistere hovedangrebet langs med chausseen. Hensigten her var at binde den slesvig-holstenske hær med et frontalangreb bestående af tre brigader støttet af Reserveartilleriet, imens Reservekavaleriet og 3. Brigade omgik fjendens venstre flanke og derved enten kunne rulle dem op eller søge at afskære dem tilbagevejen. På denne måde skulle den slesvig-holstenske hær bindes i stillingen og enten nedkæmpes her eller kastes mod øst.⁷³

På trods af, at man ved opklaringsvirksomhed i løbet af de foregående dage havde fået bekræftet, at fjenden med betydelige styrker stod så langt nordpå som Helligbæk og holdt overgangene over Trenen besat, regnede man i planen tyde-

ligvis ikke med, at det ville være noget problem for de danske enheder at passere igennem disse områder. Det er her værd at bemærke, at ingen af de operationer, den danske hær hidtil havde gennemført under krigen, havde inkluderet en fremrykning over så lang en strækning med så store styrker. Fra Bollingsted til Vedelspang er der 13 kilometer i fugleflugtslinje, og hertil kom den danske 3. Brigades omgående bevægelse, der yderligere ville forøge det rum, slaget udspandt sig i, til næsten 20 kilometers bredde. De hidtidige operationer havde været gennemført med fremryknings-afstande på op til ti kilometer, med en frontbredde, der sjældent overskred fem kilometer, og med en styrke, der maksimalt havde omfattet fire brigader.⁷⁴

Ved krigsrådet var der således flere kritiske røster iblandt brigade- og divisionscheferne. For det første blev det påpeget, at den valgte plan, hvor flere kolonner skulle rykke frem separat, risikerede, at brigaderne ikke ville kunne støtte hinanden tilfredsstillende.

Det blev også påpeget, at den plan, som stabschefen oberst Flensborg havde lagt for fremrykningen, var alt for ambitiøs. Den forudsatte, at den danske hærs enheder i løbet af morgenen og formiddagen ville være i stand til at foretage en fremrykning på over 20 kilometer med fuld oppakning for derefter at udkæmpe et slag i den stegende middags- og eftermiddagshede. Det blev i stedet foreslået at opdele den danske hærs fremrykning i to faser, således at man indtog en udgangsstilling den 24. juli og foretog den endelige fremrykning til angreb den 25. juli.

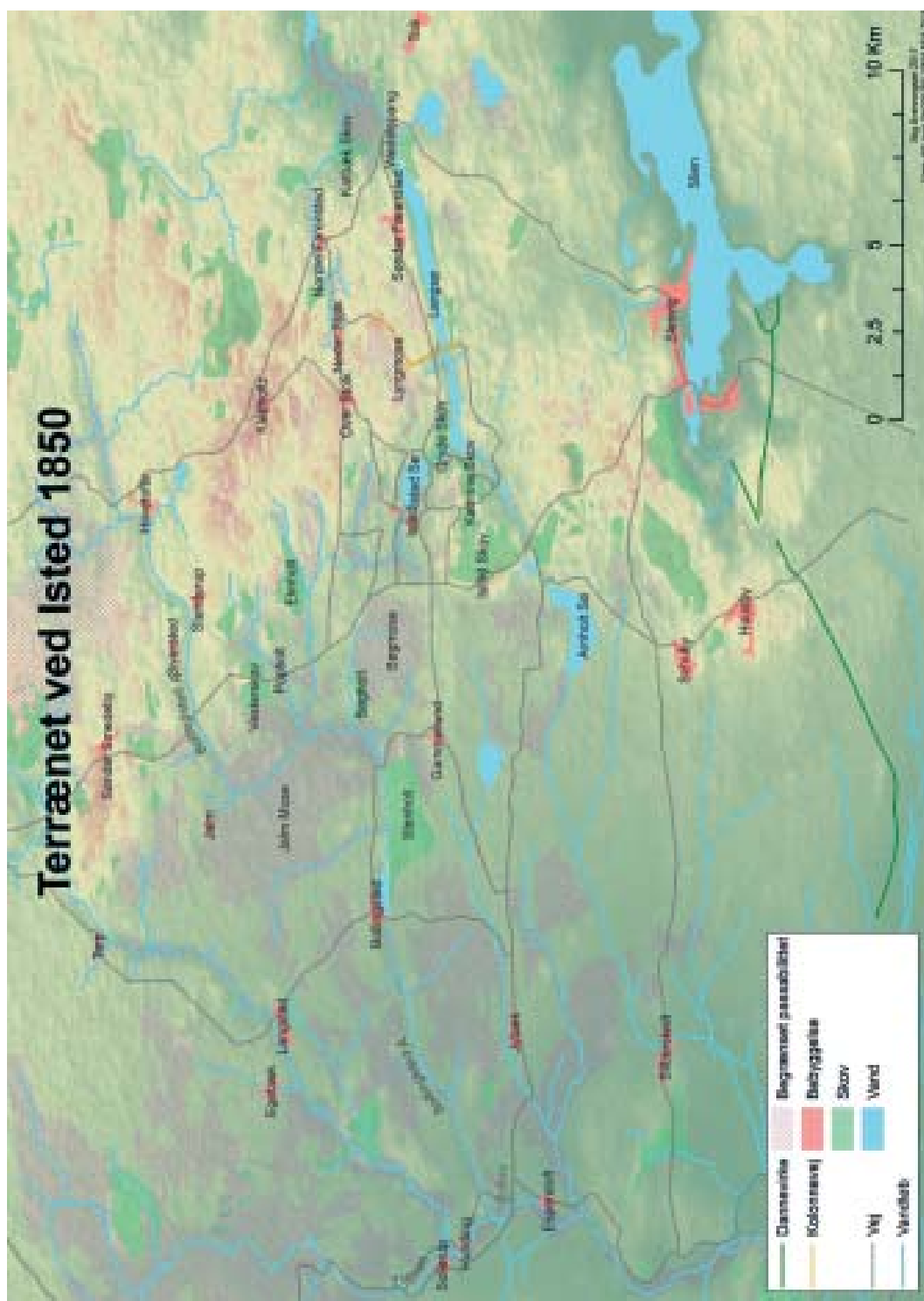
I stedet for at bakke sin stabschef op over for sine mere rutinerede chefer valgte generalmajor von Krogh at sætte spørgsmålet om fremrykningsmåden til afstemning, hvilket førte til, at planen ved almindeligt flertal blev ændret, således at fremrykningen nu blev fordelt over to dage.

Den endelige bevægelse den 25. juli ville således kun bestå af 6-10 kilometers fremrykning i stedet for 20. Også 3. Brigade fik ordre om at indlægge et fasestop før Solbro, samt at trække brigaden tilbage, hvis den blev angrebet i denne stilling. Herudover blev modtagne efterretninger om en mulig slesvig-holstensk løbebro over Langsø diskuteret. Det blev besluttet, at 2. Division, i løbet af sin fremrykning, ved opklaring skulle forsøge at fastslå broens placering, som man formodede var ved Sønder Farensted.⁷⁵

Bortset fra faseopdelingen af fremrykningen svarede den danske plan i det store og hele til Willisens forventninger, idet dog 2. Divisions fremrykning gjorde den danske hær mindre sårbar over for den slesvig-holstenske hærs planlagte omgående bevægelse.

Terrænet

Terrænet i og omkring Isted er i det store og hele fladt, men med enkelte markante bakkepartier. De forskellige højde- og bakkeområder, især den lange højderyg løbende fra øst til vest langs med nordkanten af Isted skov, egnede sig fortrinligt

som stillinger til artilleri. Området imellem Isted og Vedelsvang var også præget af høje og stenbesatte svært gennemtrængelige levende hegn (såkaldte *Knicks*), der gav god dækning til infanteri og gjorde opsidde bevægelser med kavaleri og stillingsindtagelse af artilleri vanskelig eller umulig uden ingeniørstøtte. Det, der dog primært begrænsede slagmarken og gav slaget sin karakter, var de mange

og forskellige vandhindringer, herunder floden Trenen mod vest, samt de mange brede åer og søer. Uden ingeniørmæssige forbedringer var nogle af disse svært passable for infanteri og kavaleri og impassable for artilleri. I tilknytning til disse vandhindringer var der også adskillige sumpede højmoserområder. På grund af det varme vejr var disse delvist udtørrede og derfor, med besvær og langsomt, passable for infanteri, hvilket nedsatte deres hindreværdi noget. Herudover var der også flere skovpartier, der dog var langsomt passable for infanteri i skyttekæde. Den nord-sydgående brolagte chaussee imellem Flensborg og Slesvig løb tværs igennem slagmarken, imens de øvrige veje primært var sandede spor af varierende kvalitet.⁷⁶

Slesvig-holstenerne havde brugt dagene imellem den 15. og 24. juli på at udføre ingeniørmæssige forberedelser til den planlagte forsvarskamp. Ved Gyldenholm var der blevet konstrueret en løbebro over Langsø, således at 3. Brigades infanteri kunne passere og derved indsættes som reserve i alle retninger.

Herudover blev dårligt passable veje og broer udbedret, således at de kunne tage tungere trafik. Der blev også anlagt kolonneveje imellem de forskellige forsvarsstillinger for at lette til- og afgang. Vandløbenes hindreværdi blev øget ved opstemning, og broerne over dem blev forberedt til ødelæggelse. Hertil blev der gravet kampstillinger for artilleri og infanteri, først og fremmest på de forskellige bakkepartier omkring chausseen, men også på kretepartiet nord for Isted Skov samt i selve skovens nordkant. Ved mange af broerne over Trenen, Bollingsted Å og Vedelspang var der også anlagt kampstillinger. Slesvig-holstenerne fik dog ikke gjort så mange forberedelser, som de ønskede.

Til sidst blev der anlagt et system af bavner, der i klart vejr tillod varsling eller signalering fra von Willisen til brigaderne på tværs af stillingen i løbet af få minutter. Sideløbende med disse arbejder blev der foretaget en hastig supplerende uddannelse af de mobiliserede enheder, der blev trænet i march, formations skift og skydning.⁷⁷

De indledende kampe ved Helligbæk og Solbro 24. juli 1850:

“Von Zeit zu Zeit ließ ich meine Leute tüchtig Atem schöpfen und ging dann im Trabe weiter von Knick zu Knick. Zuletzt wurde das dänische Feuer so heftig, dass ich kleine Strecken selbst Kriechend zurücklegen ließ. (...) Die überraschten und von zwei Zeiten bedrohten Dänen gaben nun schnell in allernächster Nähe auf uns ihre Schüsse ab und räumten dann eilig die Lisiere.”

Kaptajn Burow, kompagnichef ved 1. Bataljon, om modangrebet på Elmskov ved Helligbæk, hvor han selv blev såret. *Knick* er betegnelsen på den type stenbesatte levende hegn, der var almindelige i Slesvig, og *Lisiere* er et fransk låneord for skovbryn.⁷⁸

Den 24. juli kl. 0300 begyndte den danske hær at bryde op fra sine beredskabsområder syd for Flensborg for at indtage den befalede mellemstilling. Mod øst fik

2. Division fra tid til anden føling med slesvig-holstenske patruljer, som dog trak sig. Divisionen indtog om formiddagen sin mellemstilling ved Havetofte. Den danske 1. Division rykkede sydover langs med chausseen, med 6. Brigade forrest. Kl. 0530 nåede man mellemstillingen ved Siversted, men idet divisionschefen, generalmajor von Moltke, var nervøs, for at større fjendtlige styrker kunne skjule sig i skovpartierne længere mod syd, blev disse beordret afsøgt.

Efter kort at have haft føling med slesvig-holstensk kavaleri, erkendte den fremsendte husareskadron nu infanteri i stilling i Stenderup Vesterskov, præcist på det sted hvor 6. Brigade allerede havde mødt fjenden under rekognosceringen den 21. juli. Von Moltke besluttede sig nu på eget initiativ for at fremsende 4. Brigade for at bortjage de styrker, der både kunne true hans mellemstilling samt forsinke fremrykningen den næste dag. Der blev sendt melding til Overkommandoen, der ikke var i nærheden af de forreste enheder, sandsynligvis fordi den ikke havde forventet kampføling så tidligt.

Klokken 09.45 blev angrebet sat i værk. I mellemtiden havde man sendt ordrer til 2. Division og Reservekavaleriet om at hjælpe med at dække divisionens flanker. 4. Brigade rykkede frem med 9. og 11. Linjeinfanteribataljon samt 5. Reservebataljon forrest, støttet af en kanondeling, og med 6. Reservebataljon i reserve. Stenderup Vesterskov var fastholdt af et enkelt kompagni slesvig-holstenske jægersoldater, der under livlig skydning trak sig sydpå igennem skoven forfulgt af det danske infanteri. Idet de danske tropper nu var ved at have rensat Stenderup Vesterskov og var begyndt at rense Elmskov, der også var besat af et kompagni

Fra den slesvig-holstenske stilling i nordkanten af Stenderup Vesterskov med observation mod nord.

Den aktive slesvig-holstenske patruljetjeneste og fremskudte posteringer udgjorde en effektiv skærm, der effektivt skjulte den slesvig-holstenske hærs dispositioner for den danske opklaring. Slaget ved Isted begyndte på dette sted om morgenen d. 24. juli 1850, da slesvig-holstenske jægere fra deres poster åbnede ild på de fremrykkende danske styrker.

(Foto: Michael H. Clemmesen)

slesvig-holstenske jægere, begyndte den slesvig-holstenske chef for Avantgardebrigaden at forberede at vige ud fra sin stilling og optage kampen igen længere bagude. De slesvig-holstenske enheder faldt tilbage over Helligbæk, forfulgt af den danske 4. Brigade, der dog stoppede ved vandløbet for at reorganisere, idet dette var udpeget som begrænsning for angrebet, dvs. hvad vi i dag vil betegne en faselinje.

Fra højderne syd for Helligbæk opretholdt den slesvig-holstenske Avantgardebrigades artilleri og jægere med deres taprifler dog en virksom ild, der først stoppede, da de danske bataljoner overskred Helligbæk og dermed tvang slesvig-holstenerne til at trække sig fra højderne, hvorefter det danske infanteri trak sig tilbage til Helligbæk igen. Klokkeren var omkring middag, da kampen døde ud.⁷⁹

Den slesvig-holstenske 15. Bataljon, der stod i Isted by, havde oprindeligt haft forholdsordre om at forberede et modangreb på Elmskov. Dette var dog ikke blevet iværksat i løbet af formiddagen, hvilket havde hjulpet med til, at de slesvig-holstenske styrker var blevet kastet tilbage syd for Helligbæk. Bataljonschefen havde derfor modtaget en irettesættelse fra oberst Gerhardt, chefen for Avantgarde-Brigaden, der herefter havde beordret ham til at indtage sin tidligere

Det sydvestlige hjørne af Elmskov som sydfra.
Til trods for den slesvig-holstenske Avantgardebrigades heftige modangreb, lykkedes det for de danske enheder fra 4. Brigade at fastholde dette hjørne af skoven.
(Foto: Michael H. Clemmesen)

stilling. Bataljonschefen misforstod dette og troede, at han i stedet for at fastholde området nord for Isted by nu skulle iværksætte det planlagte modangreb og derved generobre Elmskov. Denne misforståelse skabte den første snublesten for den danske angrebsplan, idet man fra dansk side jo ikke havde ventet at skulle begynde hovedkampen så langt mod nord.

Det betød, at Willisen nu, forsinket, fik den mødekamp, han oprindeligt havde forventet. Angrebet ramte den danske 4. Brigade omkring kl. 1415, imens denne stadig var i færd med at reorganisere og trække sine øvrige bataljoner frem, men blev afbrudt efter ca. en halv times kamp. Oberst Gerhardt besluttede sig nu for at støtte 15. Bataljon ved at indlede et generelt modangreb. Dette skete givetvis for at hjælpe bataljonens frigørelse og givetvis fordi oberst Gerhardt både ønskede at fastholde føling med fjenden og samtidig afprøve, om den danske fremrykning virkelig var hovedangrebet, eller det blot var endnu et dansk forsøg på opklaring ved kamp. Kl. 1515 blussede kampene derfor op igen, idet den slesvig-holstenske 15. Bataljon leverede et hårdt angreb imod den danske 5. Reservebataljon og dele af 6. Reservebataljon i Elmskov. Den danske 6. Brigade fremsendte nu den 1. Lette Infanteribataljon mod Elmskov for at støtte det danske forsvar, men de danske enheder blev stadig kastet ud af skovens østlige del og tilbage mod nord. Den danske 4. Brigade fastholdt dog Elmskovs østkant til trods for, at det slesvig-holstenske artilleri nu beskød de danske stillinger, og den slesvig-holstenske 1.

Bataljon rykkede frem fra syd. Den danske 9. Linjeinfanteribataljon og dele af 6. Reservebataljon vest for Elmskov havde dog kun ganske lidt dækning og trak sig derfor tilbage mod Stenderup Vesterskov, idet de ikke kunne fastholde ildoverlegenhed over for slesvig-holstenernes langtrækkende taprifler.

Dette tvang også det danske artilleri til at trække sig længere tilbage for at undgå at komme under beskydning. Den danske 4. Brigade indsatte nu det 2. Jægerkorps og 11. Linjeinfanteribataljon, der rykkede frem igennem Stenderup Vesterskov for at støtte de danske enheder i sydkanten af skoven. Omtrent kl. 1600 fremsendte 6. Brigade også Livgarden til Fods og den 4. Forstærkningsbataljon til støtte for 4. Brigade. De to kommanderende brigadechefer delte hastigt ansvarsområdet imellem sig således, at 4. Brigade havde føring over enhederne vest for chausseen, imens 6. Brigade tog kommando øst for vejen. 4. Forstærkningsbataljon, samt den 11. Linjeinfanteribataljon fra 4. Brigade, gennemførte nu et modangreb ind i Elmskov, hvorved den slesvig-holstenske 15. Bataljon og dele af 1. Bataljon blev kastet ud af skoven. Herudover fremsendte 6. Brigade yderligere den 2. Lette Bataljon samt 1. Reservejægerkorps til støtte for de danske enheder vest for Elmskov. Kl. 1700 blev der indledt en generel dansk fremrykning, der kastede den slesvig-holstenske Avantgardebrigade tilbage over Helligbæk.

Kl. 1830 døde kampene ud. Avantgardebrigaden fastholdt nu stillinger i Bøgholt og omkring chausseen umiddelbart syd for Helligbæk, hvor der var blevet gravet kampstillinger, samt i selve Isted by.⁸⁰

Den slesvig-holstenske Avantgardebrigade havde ført en forbilledlig indledende og henholdende kamp, der tillod de øvrige dele af den slesvig-holstenske hær at forskyde fra deres beredskabsområder til hovedkampstillingerne. Dette fandt sted, uden at den danske hær nogensinde blev klar over, hvor modstanderens hovedstyrke befandt sig.

Da den korte sommernat faldt på den 24. juli og kampen blev afbrudt, havde den danske hær måttet opbruge næsten to brigaders kampkraft på at fordrive én slesvig-holstensk brigade fra området ved Helligbæk. Tabene på begge sider havde været forholdsvist beskedne. De Slesvig-holstenske tab blev anslået til 150-200 mand døde og sårede samt 130 fanger (heraf 20 sårede), imens de danske blev anslået til 430 mand døde og sårede. Antallet af døde og sårede i kampene ved Helligbæk er unøjagtigt fordi begge parter først opgjorde og nedskrev deres tab, efter at hovedslaget den 25. juli var afsluttet. Det faktum, at den danske indsættelse af 4. og 6. Brigade var sket gradvist, havde betydet, at brigadernes bataljoner og kompagnier var blevet blandet sammen med hinanden. Samtidig var de danske enheder også bundet af sikringsopgaver rettet imod de slesvig-holstenske styrker, som man nu vidste opholdt sig i umiddelbar nærhed. Der var således et behov for at reorganisere begge brigader i løbet af den korte sommernat, før de ville være klar til at fortsætte angrebet. De slesvig-holstenske enheder havde brudt kampfølelse forholdsvist nemt og uden forvirring og kunne derved umiddelbart indtage deres forsvarsstillinger længere mod syd og der reorganisere.⁸¹

Det danske Reservekavaleries fremrykning mod vest var heller ikke forløbet ef-

ter planen. Man havde nået mellemstillingen ved Tarp og herefter fremsendt en eskadron mod syd for at sikre overgangen over Trenen ved Langsted. Denne blev dog fastholdt af slesvig-holstenske jægere, der også havde ødelagt broen. Derfor afsendte generalmajor von Flindt, chefen for Reservekavaleriet, en anmodning til Overkommandoen om at få infanteri stillet til rådighed, således den slesvig-holstenske postering ved Langsted kunne blive nedkæmpet. Som nævnt indgik det ikke i kavaleriets selvopfattelse, at man kunne sidde af og kæmpe til fods. Posteringen valgte dog i løbet af dagen at trække sig for at undgå at blive afskåret, hvorved Langsted kunne besættes og den ødelagte bro udbedres. I mellemtiden var Reservekavaleriet blevet forstærket med et infanterikompani fra 1. Forstærkningsbataljon, der skulle følge brigaden under den næste dags kampe.⁸²

Den danske 3. Brigades omgående bevægelse startede heller ikke ideelt. Kort efter at brigaden forlod sit beredskabsområde om morgenen den 24. juli, blev den erkendt af slesvig-holstensk kavaleri og jægerpatruljer, der i løbet af dagen løbende meldte om dens bevægelser. De første meldinger anslog brigadens styrke til 4.000 mand, men i løbet af morgenen blev dette skøn øget. De senere slesvig-holstenske rapporter vurderede således den danske enheds styrke til at være større end den reelt var, nemlig 6.000-8.000 mand i stedet for lidt over 5.000.

Dette kan muligvis skyldes, at da brigaden kl. 0800 nåede sin mellemstilling i Sollerup, udsendte den herfra et opklaringskommando mod Solbro, der viste sig at være besat af lidt under 100 slesvig-holstenske jægere, der var i stilling på begge sider af Trenen. Major Wilster, chefen for det danske Jægerkorps, der fulgtes med opklaringskommandoet, besluttede sig kl. ca. 0930 for at prøve at erobre overgangen, idet den skulle bruges under næste dags fremrykning. Det lykkedes at kaste de slesvig-holstenske jægere væk fra den vestlige bred af Trenen. De søgte tilbage over broen, der efterfølgende blev delvist ødelagt. Kl. 1330 forstærkede Slesvig-holstenerne deres stilling med en kanondeling fra Det ridende Batteri, der tog de danske jægere under beskydning. Der blev nu afsendt en dansk kanondeling fra Sollerup, hvorefter en artilleriduel på lang afstand udspandt sig. Under denne kamp blev de danske artillerister også beskyttet med taprifler, hvilket gjorde det svært at betjene skytset.

Ca. kl. 1500 begyndte den slesvig-holstenske postering at trække sig fra den østlige bred pga. mangel på ammunition. De danske jægere udnyttede denne lejlighed til konsolidere deres stilling på vestsiden af overgangen, samtidig med, at en ingeniørofficer blev sendt frem for at finde egnede alternative overgangssteder.

Den danske succes havde dog udløst en slesvig-holstensk reaktion fra general-løjtnant von Willisen, der ikke ønskede sin vestlige flanke blottet. Kl. ca. 1600 sendte han derfor 3. og 4. Bataljon samt et halvbatteri fra 1. Brigade afsted for at forhindre de danske enheder i at skabe et brohoved. Disse blev støttet af to eskadroner fra Reservekavaleriet samt yderligere størstedelen af Det ridende Batteri, der tog stilling i Jybæk. Kl. ca. 1800 startede kampen, hvor det slesvig-holstenske artilleri havde svært ved at komme på skudhold på grund af dansk artilleri- og tapriffelild. Den slesvig-holstenske 4. Bataljon sikrede den østlige side af broen og

forsøgte også at trænge over den delvist ødelagte bro for at sikre vestsiden, men blev trængt tilbage af de danske jægers ild. Kort tid efter beordrede den danske brigadechef oberst Schepelern sine enheder ved Solbro tilbage til Sollerup, idet han i henhold til sin forholdsordre ikke ønskede at sætte sine enheders kampkraft over styr. Dette skete til trods for, at han ifølge planen selv skulle bruge den pågældende bro til fremrykningen dagen efter. Klokken var da ca. 2000. De dele af det slesvig-holstenske Jægerkorps, der havde haft ansvaret for posteringen, blev nu sendt til Bollingsted. Forsvaret af overgangen ved Solbro bestod nu af dele af 3. Bataljon, der også udsatte poster nord for Solbro og ved Esperstoft, med resten af bataljonen samt halvbatteriet i reserve længere mod øst. De øvrige dele af den slesvig-holstenske 1. Brigade, Reservekavaleriet og Det ridende Batteri gik tilbage i central reserve igen. Også her havde tabene på begge sider været beskedne; slesvig-holstenerne mistede 7 døde og omkring 20 sårede, imens det danske Jægerkorps mistede 5 døde og 17 sårede.⁸³

Hovedslaget 25. juli 1850:

“Aber Morgen wird die Entscheidungsschlacht stattfinden, und dann: Entweder-oder!”

Oberst Gerhardt, den slesvig-holstenske Avantgardebrigades chef, til mandskab fra 3. Jægerkorps om aftenen den 24. juli.⁸⁴

De indledende fægtninger ved Helligbæk og Solbro førte til ændringer i begge siders planer.

Den danske plan havde, på trods af det efterretningsbillede, man havde dannet sig i dagene op til den 24. juli, ikke regnet med, at man ville møde fjenden i så stort antal og så langt nordpå. Som en følge heraf havde man måttet anvende det meste af 1. Divisions kampkraft på at fordrive fjenden. 4. og 6. Brigade kunne således ikke nå at reorganisere, genforsyne og være klar til fremrykning om morgenen den 25. juli samtidig med, at de også var bundet af sikringsopgaver. I stedet for gik 1. Division nu i reserve, imens 5. Brigade blev rykket frem for at sikre 1. Division.

Senere på aftenen, da det blev klart, at hverken 4. eller 6. Brigade kunne nå at blive klar, fik 5. Brigade yderligere til opgave at overtage rollen som forreste angrebsechelon fra 1. Division. Brigaden skulle under angrebet igen være underlagt 2. Division og forstærkes med et batteri fra Reserveartilleriet. Den danske Overkommando fastholdt hermed ånden i den oprindelige plan til trods for, at man stadig ikke vidste, hvor den slesvig-holstenske hovedstyrke befandt sig. Man gik således stadig ud fra, at hovedslaget ville komme til at stå imellem Langsø og Arnholt Sø, samt at den danske hær ville have mulighed for at forene sine kræfter inden da. Den primære ændring var således, at 1. Division, der i den oprindelige plan skulle have udgjort angrebets hovedstyrke, nu fuldstændig udgik. I stedet fik 2. Division, som i den oprindelige plan primært skulle have støttet 1. Divisions angreb og sikret hærens østlige flanke, nu hele ansvaret for den danske hærs fremrykning med en frontbredde på over ti kilometer.⁸⁵

Under indtryk af kampene den 24. juli ændrede von Willisen derimod sine dispositioner markant. Det efterretningsbillede, han havde fået ved opklaring og afhøring af fanger, fortalte ham, at store dele af den danske hær, måske endda helt op til en division, forsøgte at omgå hans venstre flanke. Den danske hær så med andre ord ud til at være opdelt i to omtrent lige store styrker, der ikke umiddelbart kunne støtte hinanden. Willisen besluttede sig for at indsætte hele sin kampkraft for at nedkæmpe den del af den danske hær, der stod umiddelbart nord for Isted, og som allerede var blevet nedslidt under kampene ved Helligbæk.

I hast blev der i løbet af aftenen udarbejdet en modificeret operationsbefaling. Avantgardebrigaden skulle nu rykke frem mod nord for at fastholde og blokere den danske fremrykning langs med chausseen, støttet af en bataljon og halvdelen af et jægerkorps fra 1. Brigade. Resten af 1. Brigade og Reservekavaleriet skulle primært beskytte den slesvig-holstenske hærs venstre flanke imod de danske styrker, der prøvede på at omgå den fra vest. Den 2., 3. og 4. Brigade skulle som hidtil gennemføre et modangreb ind i flanken på de danske styrker langs chausseen. Fremrykningen var koordineret således, at 2. Brigade skulle starte 0400, 3. Brigade kl. 0430, 4. Brigade kl. 0500 og til sidst Avantgarden og 1. Brigade kl. 0600 således, at de tilnærmelsesvist samtidigt ville ramme de danske enheder på chausseen. Denne operationsplan satsede alt på et bræt, idet der ikke længere var nogen reserve. Alle kræfter var nu indsat for at fremtvinge en afgørelse. I tilgift

forudsatte den nye plan igen, at samtlige underførere fra brigadechef og nedefter rettidigt forstod og udførte deres tiltænkte rolle med energi, selvstændighed og betingelsesløs beslutsomhed.

Samtidig skulle den danske hær igen opføre sig som forudsat i planen. Von Willisens opklaring havde dog ikke erkendt hverken den danske 2. Divisions fremrykkeveje eller hovedstyrke, så de to hære var nu intetanende på gensidig kollisionskurs i en fortsat mødekamp, nu i terrænet nord for Langsø.⁸⁶

Situationen indtil 0500: Chausseen og Isted by

“Jeg erkendte, at min position var mindre rigtig, at alt var for spredt, men hvad var at gøre? Rette det skete var umuligt! Lade staa til det bedste!”

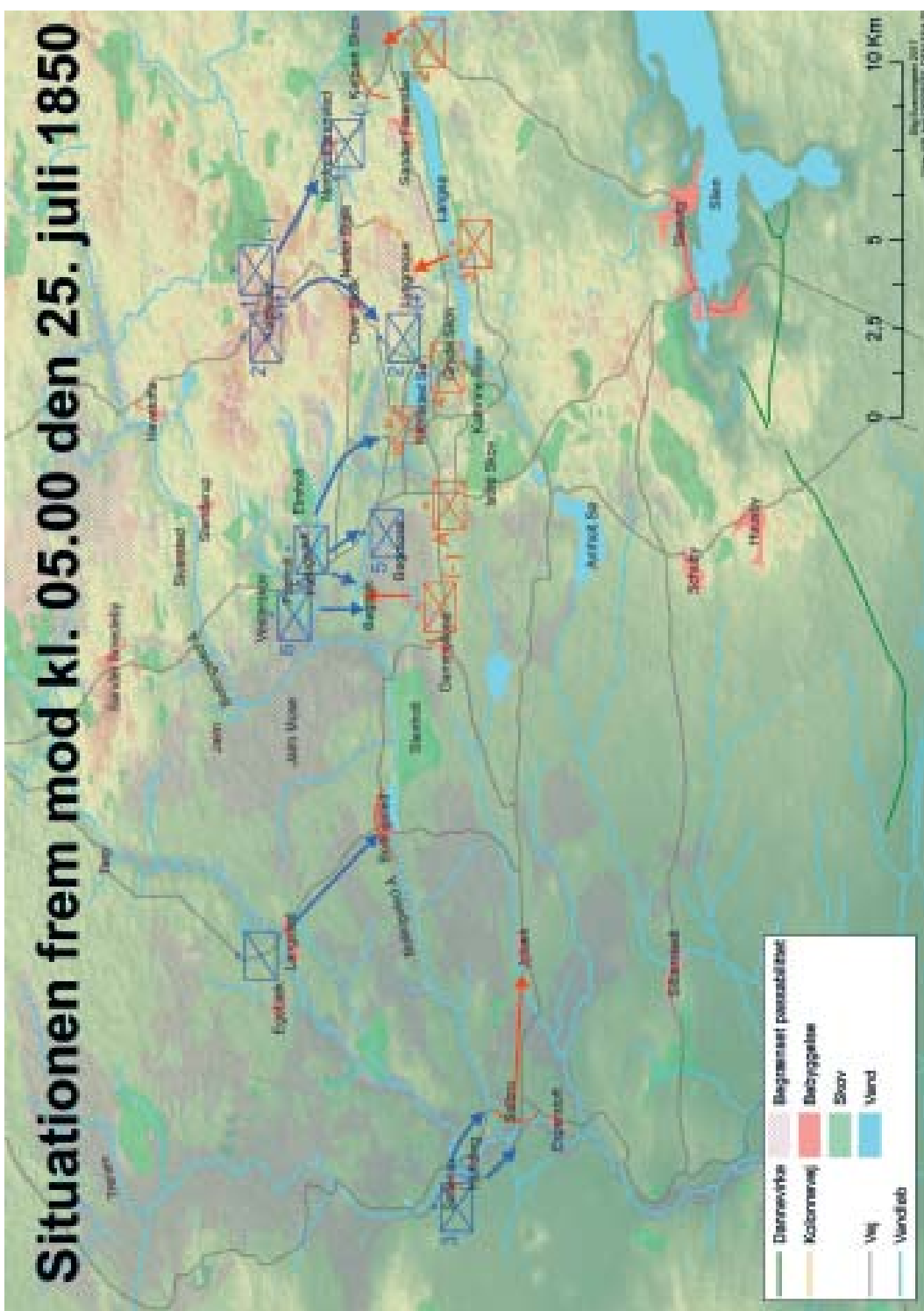
Dagbogsnotat fra oberst Ræder om 5. Brigades indledende angreb om morgenen den 25. juli.⁸⁷

Efter at have modtaget friske efterretninger ændrede Willisen kort efter midnat igen sin angrebsplan. Alt tydede nu på, at den danske hærs styrke ved Solbro ikke bestod af mere end en forstærket brigade. Von Willisen blev derfor nervøs for, at den danske hovedstyrke, som han formodede måtte være ved Helligbæk, ville være for stærk for det planlagte slesvig-holstenske modangreb. Det ville således være nødvendigt først at nedslide de danske enheder ved defensiv optræden, før planen blev iværksat. Der blev derfor i al hast udarbejdet og afsendt befaling om, at modangrebet ikke længere skulle iværksættes på klokkeslæt, men først, når der ved antænding af baxter blev givet iværksættelsessignal. Dette ville dog også have den effekt, at brigaderne ville blive sendt afsted samtidig i stedet for forskudt. Herved ville blive svært for brigaderne at ramme angrebsmålet på samme tidspunkt, idet længden af deres fremrykkeveje var forskellig.⁸⁸

I lyset af Overgeneral von Kroghs intention om at lade 5. Brigade overtage angrebet langs chausseen udfærdigede chefen for den danske 2. Division, generalmajor von Schleppegrell, nye ordrer til sine brigadechefer. Kl. 01.30 skulle de to østligste brigader af 2. Division bryde op og begynde deres fremrykning mod henholdsvis Vedelsvang og vestsiden af Langsø. Samtidig blev 5. Brigade beordret til at starte sin fremrykning således, at den ville være foran Isted by kl. 0600, hvilket formentlig ville betyde, at brigaden skulle starte sin fremrykning ca. kl. 0300. Således håbede von Schleppegrell, at 2. og 5. Brigade ville komme på linje og derved kunne støtte hinanden. Herefter skulle der angribes samlet mod syd, hvor man ved Engbro skulle sikre overgangen over Bollingsted Å og derved opnå forbindelse med Reservekavaleriet.⁸⁹

Oberst Ræder, chefen for den danske 5. Brigade, forsøgte at iværksætte sit angreb fra Helligbæk mod syd kl. 0300, idet han meget naturligt tolkede divisionschefens direktiv som en ordre om at iværksætte på dette klokkeslæt. Men da brigaden fortsat var placeret som sikring af 1. Divisions beredskabsområder,

havde den været uforberedt på at overtage opgaven som forreste angrebsenhed fra 1. Division. Derfor tog det tid for bataljonerne at finde deres udgangsområder. Det voldte også koordinationsmæssige problemer, at brigadens kommandovej gik igennem 2. Division, mens den fortsat skulle samarbejde med 1. Division ved chausseen.

Udsynet imod syd fra højdedragene syd for Helligbæk. Højdedragene dominerede stillingen ved Helligbæk. I klart vejr ville det herfra have været muligt at observere helt til Isted Skov, ca. 5.000 meter væk, der kan anes bagerst i billedet. (Foto: Michael H. Clemmesen)

Derudover havde brigaden hverken fra kort eller lokalt kendskab nogen viden om det terræn, man skulle rykke frem igennem, hvilket yderligere forsinkede opmarchen. Brigaden begyndte derfor først fremrykningen omkring kl. 0330. Dette var dog stadig tidligere, end både von Willisen og hans egen divisionschef, generalmajor von Schleppegrell, havde ventet.⁹⁰ Dette betød, at 5. Brigade nu rykkede frem uden støtte fra resten af den danske hær og med en meget stor frontbredde på ca. 3.500 meter. Brigaden rykkede mod syd langs med chausseen med to infanteribataljoner og et reservejægerkorps i første linje og en lignende styrke i reserve, fordelt med 5. Forstærkningsbataljon og 3. Linjeinfanteribataljon vest for chausseen, 2. og 3. Forstærkningsbataljon ved og omkring chausseen, samt 1. og 2. Reservejægerkorps øst for chausseen.

Samtidig begyndte der at falde tæt regn over kamppladsen, hvilket sammen med det varme vejr betød, at tågedis lagde sig over terrænet. Dette gjorde også, at krudtrøgen havde svært ved at spredes, hvorved sigtbarheden faldt yderligere, samt at kamplarmen blev så dæmpet, at det blev svært at fastslå, hvorfra den kom.

5. Brigade var kun nået få hundrede meter over udgangslinjen og havde passeret højdedragene syd for Helligbæk, før slesvig-holstenerne åbnede ild fra deres kampstillinger. Et hurtigt angreb fra 3. Forstærkningsbataljon langs med chausseen, der i ly af morgendæmringen og tågen havde held til at trænge tæt ind på

Bøgholt set fra syd.

Det var ad denne vej den slesvig-holstenske 1. Brigade under von Baudissin to gange, under forbitrede nærkampe, modangreb og kastede den danske hærs enheder ud af skoven.

(Foto: Michael H. Clemmesen)

fjenden, kastede den slesvig-holstenske Avantgardebrigades artilleribatteri og 8. Bataljon fra deres stilling syd for højdedragene til den næste kampstilling ca. 800 meter længere bagude. Her blev slesvig-holstenerne forstærket med to halvbatte-rier fra Reserveartilleriet og 1. Brigade, samt det tunge 24-punds batteri, der straks åbnede ild mod de fremrykkende danske kolonner og optog en artilleri- duel med 4. Batteri, der støttede den danske 5. Brigade.

Samtidig åbnede de slesvig-holstenske jægere og infanteri ild fra deres stil- linger i Bøgholt og omkring chausseen. Effekten af denne beskydning var, at de to danske bataljoners angreb langs chausseen blev bragt til standsning. Den 2. Forstærkningsbataljon veg mod øst, hvorimod 3. Forstærkningsbataljon, der var forreste enhed og var hårdest ramt af fjendens ild, trak sig mod nord og tog delvis stilling i Bøgmose.

De to Forstærkningsjægerkorps, der rykkede frem øst for chausseen, unddrog sig derimod det meste af denne ild og kunne hen mod kl. 05.00 begynde at presse den slesvig-holstenske 15. Bataljon ud af området nord for Isted by. På grund af det tågede vejr var der tilfælde, hvor de danske enheders skyttekæder skød på hinanden. Samtidig rykkede de to danske bataljoner vest for chausseen frem og drev de slesvig-holstenske jægere ud af Bøgholt, hvorved de blev adskilt fra resten af 5. Brigade, efterhånden som de, sammen med dele af 3. Forstærkningsbataljon,

fortsatte deres fremrykning mod syd igennem den svært fremkommelige Bøgmose mod Gammellund. Her blev de forstærket med halvdelen af 1. Forstærkningsbataljon fra 1. Divisions 6. Brigade, der var blevet sendt frem for at sikre Engbro for Reservekavaleriet. Det knæhøje vand i mosen gjorde fremrykningen besværlig og gjorde det også vanskeligt at finde dækning og evakuere de sårede.

Generalmajor von Baudissin, chef for den slesvig-holstenske 1. Brigade, havde endnu ikke fået melding om, at von Willisen havde ændret sin plan, og troede derfor stadig, at han med dele af sin brigade skulle støtte Avantgarde-Brigadens kamp for frontalt at fastholde den danske hær. De danske enheder syd for Bøgholt blev derfor nu modangrebet af dele af både den slesvig-holstenske Avantgarde-Brigades 3. Jægerkorps samt 2. Bataljon og dele af 1. Jægerkorps fra 1. Brigade. De danske bataljoner blev presset tilbage ind i Bøgholt, og det kom til nærkamp og håndgemæng inde i skoven, før de danske enheder kl. ca. 0430 blev kastet helt ud af Bøgholt med betydelige tab.

Fra sin kommandostation på højdedraget syd for Helligbæk kunne generalmajor von Krogh høre og se, at der blev kæmpet i den tågede Bøgmose. For at støtte 5. Brigades standsede angreb besluttede han sig for at sende yderligere enheder frem til støtte. Efterhånden som enhederne fra 1. Divisions 6. Brigade passerede forbi i marchkolonne på chausseen, modtog de direkte ordre fra Overkommandoen om at rykke 5. Brigade til undsætning. Enkeltvis blev først én Let Infanteribataljon og herefter yderligere en Let Infanteribataljon samt et kompagni fra 1. Reservejægerkorps kastet frem vest for chausseen mod Bøgholt og Bøgmose for at standse det slesvig-holstenske modangreb og støtte 5. Brigades bataljoner. Herudover blev 8. Batteri fra Reserveartilleriet indsat for at yde ildstøtte. Således blev 75 % af 6. Brigades enheder nu bundet af kampopgaver til støtte for 5. Brigade og med stærk risiko for at blive blandet sammen med dens enheder.⁹¹

Situationen indtil 0500: Nord for Langsø

“Da fuhr mit einem Male in nicht allzu großer Entfernung vor uns eine dänische Granatbatterie auf und überschüttete uns und die auf der Höhe rechts von uns postierte Halbbatterie (...) so das letztere sofort abgefahren musste.”

Anonym slesvig-holstensk officer fra 4. Jægerkorps om den første kampføling med den fremrykkende danske 2. Division nord for Gryde Skov.⁹²

Som planlagt brød størstedelen af 2. Division op kl. 0130 og begyndte fremrykningen mod den vestlige ende af Langsø, imens 1. Brigade blev sendt mod Vedelspang. Da det efter kl. 0300 blev klart, at 5. Brigade allerede havde påbegyndt sin fremrykning og var i kampføling, begyndte generalmajor von Schleppegrell at skynde på sine underførere for at øge fremrykkehastigheden. Marchvejen og terrænet omkring den blev derfor kun hurtigt rekognosceret og afsøgt. Den opklaring mod Sønder Farensted, som skulle fastslå den formodede løbebro's placering,

Det slesvig-holstenske overgangssted over Langsø ved Gyldenholm. Løbebroen over Langsø var et vigtigt element i den slesvig-holstenske hærs manøvreplan. I morgentågen kunne det således lade sig gøre for den slesvig-holstenske 3. Brigade uset at krydse søen og infiltrere nordpå igennem Lyngmosen, ind i flanken på den danske 2. Division. (Foto: Michael H. Clemmesen)

var derfor heller ikke blevet iværksat endnu. Herudover beordrede generalmajor von Schleppegrell det 3. Reservejægerkorps fra 2. Brigade sendt mod området nord for Isted by med henblik på at opnå fysisk kontakt med 5. Brigade.⁹³

De øvrige dele af 2. Brigade fortsatte sydpå igennem landsbyen Øvre Stolk mod Langsøs vestlige ende, nu givetvis også med den opgave at komme bagved de slesvig-holstenske styrker, som kæmpede imod 5. Brigade. Til dette formål blev 5. Linjebataljon og 2. Reservebataljon fra 2. Brigade, på generalmajor von Schleppegrells ordre, sat under ledelse af oberst Læssøe, føreren af divisionens Avantgarde. Læssøe var selv chef for 12. Lette Bataljon, der var forstærket med en granatkanonddeling fra 7. Batteri. Hans styrke skulle hurtigt sikre og fastholde nøgleterrænet imellem Isted Sø og Langsø. Dette efterlod således oberst Baggesen, chefen for 2. Brigade, kun med kommandoen over den 13. Linjefanteribataljon samt resten af 7. Batteri.

Lidt før kl. 0500, da oberst Læssøes Avantgarde begyndte at rykke mod syd langs med østsiden af Isted Sø, åbnede slesvig-holstenske jægere og artilleri fra 4. Brigade ild på de forreste danske enheder fra stillinger i og omkring Gryde Skov. Oberst Læssøe beordrede den tilknyttede granatkanonddeling i stilling og begyndte at udfolde sin bataljon med henblik på at angribe skoven. Det var nu også begyndt at regne her.⁹⁴

Allerede 0200 havde infanteristerne fra den slesvig-holstenske 3. Brigade krydset løbebroen over Langsø for at ligge klar i et brohoved nord for søen, når fremrykningen skulle iværksættes kl. 0430. Da brigadens artilleribatteri ikke kunne krydse løbebroen, blev dette sendt vest om Langsø, med ordre om at genforene sig med brigaden ved Øvre Stolk. Det var ca. kl. 0400, mens brigaden lå samlet i brohovedet ved Gyldenholm, at Willisens ordre om kun at iværksætte modangrebet på befaling indtraf. Også den slesvig-holstenske 4. Brigades fremrykning nordpå mod Isted by blev standset, omend det Jægerkorps, der fastholdt Gryde Skov, allerede nu var i kamp med den danske 2. Divisions Avantgarde. Derudover beordrede von Willisen også den slesvig-holstenske 4. Brigade til at afgive sin 12. Bataljon til forstærkning af Avantgardebrigaden og 1. Brigades indædte kamp vest for chausseen.⁹⁵

Situationen indtil 0500: Vedelspang

“Jeg satte saa en Blænkerkjæde til højre og venstre (...). Blænkerne til begge Sider var ikke gode at iagttage, dels paa grund af Regntaaen og dels de høje Hegn på begge Sider af Vejen. (...) Endelig naaede Forspidsen et Hus, som laa på højre Side af Vejen, hvor 2 fjendtlige Avertissementsposter var, som sendte 2 Kugler henimod Forspidsen uden at træffe. (...) Vi fortsatte Fremad, saa viste Fjenden sig i Masser på Vejen, hvor kuglerne hvinede forbi os og sårede Kaptajnen og en Underkorporal.”

Underkorporal Carl Chr. Pedersen, 4. Linjeinfanteribataljon, om 1. Brigades første kampføling med det slesvig-holstenske 2. Jægerkorps nord for Bøglund. *Blænker* er en betegnelse for mandskabet i en skyttekæde.⁹⁶

Klokken 04.00 begyndte den slesvig-holstenske 2. Brigade at krydse broen ved Vedelspang ved Langsøs østende, men kl. 0500 nåede Willisens kontraordre også hertil, og de dele af brigaden, som allerede var nord for overgangen, blev bortset fra en mindre sikringsstyrke ved broen, kaldt tilbage til sydsiden for at afvente iværksættelsesordren. Dette efterlod det 2. Jægerkorps, der sammen med kavaleriet fastholdt sikringen af Vedelspang lidt længere fremme på den nordlige side af overgangen, uden støtte fra resten af den slesvig-holstenske brigade.

På sin vej mod Vedelspang havde den danske 1. Brigade fået føling med jægerkorpsets forposter i Bøglund kl. 0400. Forfulgt af den danske 4. Linjeinfanteribataljon trak de slesvig-holstenske jægere sig nu tilbage og gik i stilling omkring højdedragene umiddelbart nord for Vedelspang og i Katbæk Skov.⁹⁷

Situationen indtil 0500: Det danske Reservekavaleri og 3. Brigade

Kl. 0200 var Reservekavaleriet begyndt at rykke frem fra Langsted mod Bollingsted, hvor man 0400 blev taget under beskydning af det kompagni slesvig-holstenske jægere, der fastholdt landsbyen. Artilleriet blev kørt i stilling, og det infanterikompani, Reservekavaleriet dagen i forvejen havde modtaget, blev sendt

Trenen ved Solbro.

Denne flod og dens bistrømme udgjorde alvorlige hindringer for den danske hærs fremrykning både den 24. og 25. juli.

(Foto: Michael H. Clemmesen)

frem for at rydde byen. De slesvig-holstenske jægere trak sig ind i Bollingsted, der var barrikaderet og forberedt til forsvar.⁹⁸

Længere mod vest begyndte den danske 3. Brigade igen sin fremrykning kl. ca. 0300. I modsætning til resten af slagmarken var vejret her nogenlunde klart. Da ingeniørtropperne havde slået bro over Trenen ved Sollerup, var det muligt at sende 8. Linjeinfanteribataljon over på den østlige side af floden. Bataljonen ville, efter at have krydset Bollingsted Å, kunne true den slesvig-holstenske position ved Solbro nordfra.

Herefter rykkede resten af brigaden frem mod Solbro, hvor slesvig-holstenerne antændte broen i et forsøg på at ødelægge den, men det forreste 1. Kompagni af det danske 1. Jægerkorps stormede over de brændende brobjælker eller vadede igennem det brysthøje vand og fik etableret et brohoved på den østlige side under dække af det danske artilleris ild. Mens denne ildkamp stod på, rykkede danske ingeniørsoldater frem for at slukke ilden og udbedre broen. De begyndte også at opføre en supplerende ingeniørbro lidt længere mod syd ved Esperstoff. Kl. ca. 0500 var broerne klar til brug, og resten af den danske 3. Brigade kunne begynde at krydse Trenen. Under indtrykket af dette, samt truslen fra den danske 8. Linjeinfanteribataljon, der rykkede frem fra nord langs østsiden af Trenen, trak den slesvig-holstenske 3. Bataljon sig mod øst.⁹⁹

Situationen indtil 0900: Chausseen og Isted by

“Fjenden viste sig nu med stærke offensive bevægelser, og hans holdning blev mere og mere truende. På alle høje steder, så vidt øjet kunne række, så vi det myldre med fjender, som blev mere og mere dristige og forlod deres dækkede stillinger i skoven, der hidtil havde skjult deres mængde. Vi holdt os endnu i den stilling, vi havde tilkæmpet os ude i den store Isted mose, og forsvarede os, det bedste vi kunne, skønt fjenden trængte os hårdt. Vi havde på dette Sted udskudt over halvdelen af vore Patroner (...). Vi havde ikke mere Dækning over for den ødelæggende Ild, som vi kun sparsomt kunne besvare (...). Dog tænkte vi ikke på at give os, men kæmpede i det håb, at der skulle forundes os hjælp”.

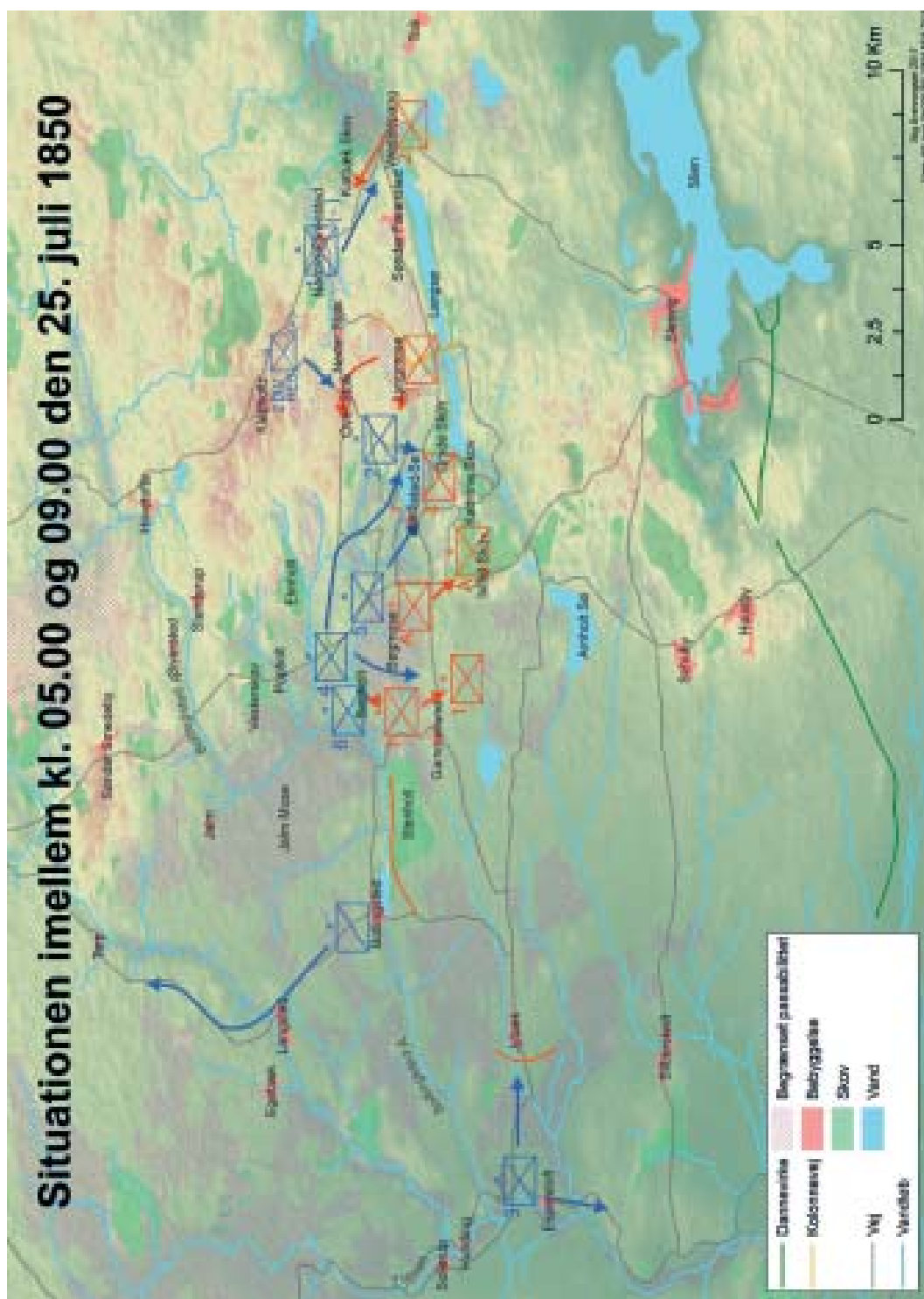
Menig Rasmus Hansen Egebjerg, 5. Forstærkningsbataljon, såret under kampene i Bøgmose og Bøgholt.¹⁰⁰

Kl. 0445 var von Willisen nået frem til området umiddelbart bag de kæmpende tropper ved Isted og Bøgmose for at observere, hvorledes kampen gik. Samtidig fik han melding om, at den danske 2. Division var i færd med at angribe hans 4. Brigade i området sydøst for Isted Sø. For at undgå, at det danske angreb fik for meget momentum og gennembrød den slesvig-holstenske hærs stillinger, beordrede han nu bavnerne tændt og det planlagte modangreb iværksat. Men i det våde vejr ville nogle af bavnerne ikke tænde, og på grund af den lave sigtbarhed var det svært at se de bavner, der var blevet tændt. Det tog således indtil 0515, før man hos den 3. Brigade nord for Langsø bemærkede iværksættelsessignalet, og ved den 2. Brigade ved Vedelsvang, der i den oprindelige plan skulle starte fremrykningen først, så man først signalet langt senere. Der afsendtes også rytterordonnanser med ordre om at iværksætte modangrebet, men det tog tid for dem at nå frem til enhederne.¹⁰¹

Det danske Forstærkningsjægerkorps fra 5. Brigade, der havde angrebet området nord for Isted by tidligere på morgenen, havde stadig god fremdrift i deres angreb mod syd, til trods for den voldsomme slesvig-holstenske artilleriild fra højderne vest og syd for Isted by, hvor store dele af det slesvig-holstenske Reserveartilleri, heriblandt det tunge 24-punds granatkanonbatteri, var i stilling. Kl. ca. 0530 havde de erobret omtrent halvdelen af byen og kastede kort tid efter den forsvarende slesvig-holstenske 15. Bataljon ud. Flere huse stod nu i flammer, og civilbefolkningen var i færd med at flygte mod syd med de ting de kunne nå at få med sig.

Det var planen, at 4. Brigade som en del af det slesvig-holstenske modangreb skulle rykke frem igennem Isted by og forbi Isted Sø for herefter at svinge mod vest. Men brigadechefen oberst von Garrelts havde allerede måttet afgive en bataljon til at forstærke den slesvig-holstenske 1. Brigade, og nu var hans Jægerkorps også bundet i kamp ved Gryde Skov. Han havde derfor kun to bataljoner tilbage, som han kunne indsætte i det planlagte angreb mod Isted by, hvilket han vurderede var utilstrækkeligt.

Det blev således først efter, at Generalkommandoens stabschef, oberst von der Tann, gentagne gange havde beordret ham til at rykke frem, at han kl. 0600 sendte sine to bataljoner frem mod Isted by. Det halvbatteri fra 4. Brigade, der skulle støtte dette slesvig-holstenske angreb, blev udsat for dansk tapriffelild og måtte trække sig, hvorved angrebet måtte gå frem uden artilleristøtte. Til trods for dette

fortsatte de to slesvig-holstenske bataljoner frem mod byen, hvor det danske 1. Forstærkningsjægerkorps indledningsvist blev kastet tilbage og de slesvig-holstenske enheder nåede frem til den å, der adskilte landsbyen i en nordlig og en sydlig del. Men den slesvig-holstenske 15. Bataljon, der samtidig var i færd med at trække sig ud af Isted by, blev nu blandet sammen med de angribende tropper, hvorved der opstod forvirring. Derudover rykkede det danske 2.

Forstærkningsjægerkorps samt det 3. Reservejægerkorps, der var blevet afgivet fra 2. Brigade, nu frem for at støtte, hvorved de angribende slesvig-holstenske enheder kom i krydsild, da de prøvede at krydse åen. Herved mistede de mange af deres officerer, bl.a. major Lützow, chefen for 13. Bataljon. Der udbrød panik, og de to slesvig-holstenske bataljoner fra 4. Brigade trak sig ud af Isted by og tilbage mod Isted Skov, imens de danske enheder stoppede omkring kl. 0715 for at reorganisere i sydkanten af byen. Størstedelen af 1. Forstærkningsjægerkorps, der havde udgjort forreste enhed i det danske angreb og derfor havde forbrugt størstedelen af sin ammunition, blev nu sendt tilbage nord for Isted for at genforsyne. Resten af den slesvig-holstenske 15. Bataljon, der havde mistet kontakten til Avantgardebrigaden, tilsluttede sig nu 4. Brigade.

Efter at have reorganiseret prøvede den slesvig-holstenske 13. og dele af den 14. Bataljon ca. en time senere at angribe Isted by, og kl. ca. 0830 blev de danske tropper igen presset tilbage over åen til byens nordlige del. Støttet af illden fra flere artilleribatterier rykkede den danske 2. Forstærkningsbataljon fra 5. Brigade kort efter frem til forstærkning fra nord, og der blev nu rettet et friskt angreb imod den sydlige del af Isted by, der kastede de slesvig-holstenske bataljoner ud. Den danske 5. Reservebataljon fra 4. Brigade, der nu også var nået frem til området, støttede angrebet og nåede sammen med 2. Forstærkningsbataljon højdepartiet syd for Isted, hvilket både gjorde det nemmere at fastholde byen og sikrede et godt udgangsområde for videre angreb sydpå mod Isted Skov. Oberst Ræder, 5. Brigades chef, opholdt sig nord for Isted by, hvor han prøvede at få kontrol over de bataljoner, der nu var indsat i kampen om byen. Han havde derimod ikke nogen direkte kontakt med de af brigadens bataljoner, der kæmpede i Bøgmose og Bøgholt.¹⁰²

Generalløjtnant von Willisen havde overværet 4. Brigades fiasko under det første angreb på Isted by og blev nu alvorligt i tvivl om, hvorvidt slaget stadig kunne vindes, idet han hverken havde hørt nyt fra sin 2. eller 3. Brigade. Han beordrede derfor ca. kl. 0730 resterne af Avantgarde-Brigaden samt Reserveartilleriet tilbage til højderne nord og vest for Isted Skov for at forstærke resterne af 4. Brigade. For på ny at opbygge en reserve for Generalkommandoen beordrede Willisen de dele af 1. Brigade, der ikke allerede var bundet af kamp- eller sikringsopgaver, til at gå i beredskab i egnen omkring Arnholt Sø. Samtidig fik chefen for 2. Brigade ved Vedelspang frie hænder til at handle i overensstemmelse med den taktiske situation. Von Willisen overvejede nu at afbryde slaget og sendte derfor instrukser til de øvrige brigade- og artilleriførere om at forberede deres enheder på at frigøre sig.¹⁰³

De afsluttende kampe om Isted by.

Til venstre i billedet stormer dansk infanteri i kolonne broen over den å, der deler landsbyen i to. Til højre i billedet støtter danske jægersoldater infanteriets angreb. I baggrunden anes det slesvig-holstenske infanteri.

(Litografi. Em. Bærentzen & Co. lith. Inst. efter forlæg af E. Lehmann. Det Kongelige Bibliotek)

Ved chausseen havde kampene nu udviklet sig til en næsten ren artilleriduel, hvor infanteriet ikke kunne rykke frem på grund af den tunge kanonild, der lå over terrænet. Yderligere et dansk batteri – 12. Batteri fra 6. Brigade – blev ført op og artilleribesætningerne på begge sider led tab, i nogle tilfælde til tapriffelild fra Bøgmose, førend Avantgardebrigaden og det slesvig-holstenske artilleri, der tillige var begyndt at mangle ammunition, ca. kl. 0745 modtog von Willisens befaling om at falde tilbage til Isted Skov samt kampstillingerne vest herfor omkring chausseen, hvor de kunne genforsynes.¹⁰⁴

Imens havde kampene i og omkring Bøgmose og Bøgholt fortsat, hvor oberst Irminger prøvede at styre de blandede danske enheder. De fremsendte forstærkninger fra 6. Brigade havde gjort det muligt at standse de slesvig-holstenske enheder fra Avantgardebrigaden og 1. Brigade, der havde smidt den danske 5. Brigades bataljoner ud af Bøgholt, men på grund af den stykvisse indsættelse af 6. Brigades bataljoner, som Overkommandoen havde valgt, var det muligt for de slesvig-holstenske enheder at påføre de forstærkende danske enheder tab, efterhånden som de enkeltvist rykkede frem igennem mosen. Derved bragtes de danske enheder til standsning og blev i nogle tilfælde endda tvunget til tilbagetrækning på grund af den voldsomme ild. På grund af det tågede regnvejr, krudtrøgen og den tætte bevoksning i mosen var det svært for artilleriet på begge sider at yde støtte, så kampene blev primært gennemført med håndskydevåben.

De sidste rester af Bøgmose.

Siden 1850 er størstedelen af denne højmose blevet drænet og gjort til genstand for vejbyggeri eller landbrug. Men enkelte steder fremtræder terrænet stadig tilnærmelsesvist som dengang. Denne artikels forfatter ses øverst til højre imellem de bevoksede tuer, der selv i tør tilstand går til over knæene.

(Foto: Michael H. Clemmesen)

Men overvægten fra det store antal danske bataljoner, som deltog i angrebet, begyndte nu at virke, og de slesvig-holstenske enheder blev igen kastet ud af Bøgholt. Chefen for den slesvig-holstenske 1. Brigade, generalmajor Otto von Baudissin, satte nu halvdelen af sin friske 4. Bataljon ind i kampen, der kl. 0615 iværksatte modangreb mod de danske enheder i Bøgholt. Han blev dog selv såret, imens han førte dette modangreb, og hans stabschef major von Gagern overtog kommandoen.

De fortsatte kampe om Bøgholt og Bøgmose havde gjort det umuligt at sikre overgangen ved Engbro og førte til, at generalmajor von Krogh ca. kl. 06.30 sendte ordre til Reservekavaleriet om at afbryde kampen og søge tilbage for at forstærke 1. Division ved chausseen. Kampene om Bøgholt fortsatte i endnu en time, førend de danske styrker fra 5. og 6. Brigade kl. ca. 0715 endegyldigt fik smidt slesvig-holstenerne ud, efter at 6. Brigade havde indsat den friske 4. Forstærkningsbataljon i angreb. Kort efter modtog de slesvig-holstenske enheder fra 1. Brigade von Willisens ordre om at falde tilbage til Lyrskov, hvilket de straks iværksatte. De blev forfulgt af 11. Linjeinfanteribataljon fra den danske 4. Bri-

Generalmajor Graf Otto von Baudissin.
1792-1865. I løbet af slaget endte von Baudissin med at føre størstedelen af de slesvig-holstenske enheder der kæmpede vest for chausséen, indtil han selv blev såret under kampene ved Bøgholt. Hans dynamiske ledelse var stærkt medvirkende til, at den danske manøvreplan begyndte at mislykkes. Som holstener havde han før krigen bl.a. tjent ved den kgl. Livgarde. (Litografi. Ad. Hornemann. Det Kongelige Bibliotek)

gade, der af Overkommandoen var blevet beordret ind i Bøgmose for at støtte de øvrige kæmpende enheder fra 5. og 6. Brigade. Denne bataljon var således frisk og forfulgte, sammen med dele af de andre danske bataljoner, der opholdt sig i mosen, slesvig-holstenerne mod Gammellund, som danskerne indtog. De danske enheder svingede nu mod vest imod de slesvig-holstenske stillinger omkring Isted Skov for at angribe disse i flanken, men omkring kl. 08.30 blev disse danske styrker voldsomt beskudt fra de levende hegn syd for vejen imellem Gammellund og Isted Skov, der var besat af dele af den slesvig-holstenske 1. Brigade, og deres fremrykning standset.¹⁰⁵

Situationen indtil 0900: Nord for Langsø

“Die Infanterie stand wie angewurzelt, die vordersten Sectionen hatten die Gewehre gefällt und sich zum Feuern fertig gemacht. Auf ungefähr 10 Schritte liess die Infanterie die Reiter herankommen, dann gab sie Feuer, und der ganze Choc waltzte sich in seinem Blute. Das Bataillon marschierte weiter, und schon nach wenigen Schritten erneuerte sich dasselbe traurige Schauspiel.”

Isted 1850: Når sammenbrud i planer og føring leder til kaos 83

Kaptajn Udo von Wangenheims, adjutant ved den slesvig-holstenske 3. Brigade, beskrivelse af de danske dragoners fejlslagne angreb på Øvre Stolk.¹⁰⁶ *Choc* er et fransk låneord for et en stormende enhed.

Nord for Gryde Skov var den danske 2. Divisions Avantgarde på tre bataljoner begyndt at rykke frem imod slesvig-holstenerne, støttet af 7. Batteri, der med virksom granatbeskydning holdt ilden fra det slesvig-holstenske artilleri nede. Det havde med sine bronzekanoner ikke rækkevidden til at svare igen. De slesvig-holstenske jægere og det halvbatteri fra 4. Brigade, der støttede dem, blev langsomt presset tilbage mod Gryde Skov af de talmæssigt overlegne danske styrker, og omkring 0615 blev stormen på skoven iværksat, der kastede det slesvig-holstenske jægerkorps tilbage og erobrede en af bronzekanonerne fra det tilknyttede halvbatteri. Den var blevet forladt som følge af, at dens trækheste var blevet dræbt i ilden fra de danske 24-punds granatkanoner.

Ved denne lejlighed faldt oberst Læssøe, chefen for 2. Divisions Avantgarde, imens han på hesteryg, fra toppen af en høj, koordinerede angrebet. De danske enheder indtog Gryde Skov og rykkede endda videre ind i Kathrineskov og frem til højdedragene syd for Isted, hvor der kl. 07.00 blev etableret kontakt med de enheder fra 5. Brigade, der lige havde afslået det slesvig-holstenske modangreb på Isted by. Det slesvig-holstenske 6-punds Batteri nr. 2, der havde måttet opgive at støde til 3. Brigade, prøvede forgæves at forhindre dette ved ild fra nordkanten af Isted Skov.¹⁰⁷

Imens havde den slesvig-holstenske 3. Brigade kl. 0515 modtaget bavnesignalet til at rykke frem fra sit brohoved ved Langsø og begynde det flankerende angreb. Ad en anlagt kolonnevej rykkede Brigaden uset frem nordpå igennem den tågede Lyngmose mod de to landsbyer Øvre- og Nedre Stolk, hvorimod man indsatte et Jægerkorps og den 9. Bataljon. Dragonpatruljer blev fremsendt, der efter en kort føling med den danske kolonnes flankesikring kunne melde, at der var danske enheder i landsbyen. Halvdelen af den slesvig-holstenske 9. Bataljon blev sendt nordøst mod Nedre Stolk, for derved at sikre fremrykningens højre flanke, mens resten af styrken rykkede mod Øvre Stolk. Halvdelen af 11. Bataljon blev efterladt ved løbebroen for at sikre tilbagegangsvejen.

Kl. ca. 0600 blev den slesvig-holstenske 3. Brigades angreb iværksat med total overraskelse til følge. Indledningsvist blev den danske 13. Linjeinfanteribataljon fra 2. Brigade på få hundrede meters afstand ramt af flankerende ild, imens enheden i marchkolonner og med overhængte våben var på vej igennem Øvre Stolk sammen med dele af divisionens træn. Under ledelse af bataljonschefen, oberst Trepka, begyndte kompagnierne at samle sig til modstand. En indædt kamp om byen blev indledt, der skulle vare den næste 1½ time. Til trods for deres talmæssige overlegenhed var de slesvig-holstenske enheder ikke i stand til hurtigt at fordrive den danske bataljon, der udførte modangreb, så snart det kunne lade sig gøre. Store dele af Øvre Stolk stod nu i brand, imens civilbefolkningen flygtede mod nord væk fra kampene.

Gryde Skov som set fra nord fra højdedraget.
Få hundrede meter nord for skoven ligger et lille højdedrag, hvor det danske artilleri gik i stilling, og hvorfra infanteriet stormede skoven. Få meter til højre for, hvor dette billede blev taget, blev oberst Læssøe, føreren for den danske 2. Divisions Avantgarde, dødeligt såret.
(Foto: Michael H. Clemmesen)

Chefen for 2. Brigade, oberst Baggesen, sendte sin stabschef, kaptajn Kranold, tilbage til landsbyen for at finde ud af, hvad der foregik. Ved divisionsstaben troede man først, at der var tale om partisanaktivitet fra slesvig-holstenske bønders side, og sendte derfor en deling dragoner tilbage for at få styr på tingene. Ved ankomsten til Øvre Stolk forsøgte dragonerne at angribe landsbyen, men blev mødt af slesvig-holstensk ild.

Det danske dragonangreb gennembrød den første slesvig-holstenske enhed, men blev standset og omringet inde i Øvre Stolk, hvor dragonerne blev skudt ned eller kastet af hesten med bajonetstød. Størstedelen af den danske dragondeling blev dræbt, såret eller taget til fange. Også kaptajn Kranold blev dræbt, da han forsøgte at ride ind i landsbyen. Slesvig-holstenerne kastede nu også den 10. Bataljon mod Øvre Stolk, og den danske 13. Linjeinfanteribataljon blev gradvist presset nordpå, hvor bataljonschefen oberst Trepka blev dødeligt såret, imens han forsøgte at organisere forsvaret.

Til trods for tabet af chefen fortsatte bataljonen med at kæmpe, indtil resterne af enheden omkring 0645 blev presset ud af byen og søgte ned i en lavning nord

Billede fra Øvre Stolk mod syd.

Det var denne vej det slesvig-holstenske angreb brød ind i byen. Bemærk den korte afstand til bakken i baggrund. Når den er passeret, er der kun få hundrede meter frem til selve landsbyen. Dette kombineret med tågedisen hjælper med til at forklare, hvorledes det slesvig-holstenske angreb kunne komme så overraskende og voldsomt.

(Foto: Michael H. Clemmesen)

for Øvre Stolk for at reorganisere. Imens havde generalmajor von Schleppegrell sendt et infanterikompani fra Avantgardens 2. Reservebataljon tilbage mod Øvre Stolk, idet det nu var klart, at det ikke bare drejede sig om nogle oprørske bønder. Men da de slesvig-holstenske enheder nu ændrede deres fremrykkeretning mod vest og sydvest for at ramme de danske enheder ved Isted by i flanken, blev dette kompagni bragt til standsning og trak sig vestpå, tilbage mod området nord for Isted Sø.

Generalmajor von Schleppegrell beordrede fastholdelse af sin stilling syd for Øvre Stolk for enhver pris. Han havde sendt ordre til Divisionsreserven om at modangribe og håbede derved på at redde situationen. Med sig havde han dele af 7. Batteri samt resterne af de 1½ eskadron fra 4. Dragonregiment, som var tildelt 2. Brigade. Da det fremrykkende slesvig-holstenske infanteri nu kom tæt på, begyndte artilleriet at fyre kardæsk, men måtte snart skifte stilling. For at dække artilleriets stillingsskifte red dragonerne flere gange frem til sværmangreb, men havde svært ved at nå det slesvig-holstenske infanteri, der dækkede sig bag de levende hegn. De fleste af kanonerne slap væk mod Isted by, men en enkelt kanondeling kom ikke med ud af stillingen.

Oberst Johan Trepka.
1809-1850. Han havde næsten siden krigens start fungeret som chef for den 13. Linjeinfanteribataljon og fulgt den igennem kampene i 1848 og 1849. Han var generalstabsuddannet og havde før sommeren 1850 været på tale som mulig brigadechef. Da hans bataljon blev overrasket i Øvre Stolk, organiserede Trepka personligt forsvaret. Under kampen blev han dødeligt såret af et skud i brystkassen.
(Litografi. Em. Bærentzen & Co. lith. Inst. Det Kongelige Bibliotek)

Generalmajor von Schleppegrell kommanderede igen dragonerne frem for at redde artilleristerne og fulgte selv med angrebet, men blev kort efter dødeligt såret. Det meste af hans stab blev også dræbt, såret eller taget til fange og kanonerne gik tabt. Klokkeren var nu ca. 0730, og den danske 2. Division var uden effektiv ledelse. De overlevende danske enheder prøvede at flygte vestpå mod Isted og området nord herfor. Heriblandt var det meste af divisionens træn samt 2. Brigades Feltambulance, hvilket berøvede 2. Divisions Avantgarde al logistisk og sanitetsmæssig støtte. Det slesvig-holstenske infanteri indledte en forfølgelse. I området nord for Isted by prøvede oberst Baggesen, chefen for 2. Brigade, at få styr på resterne af divisionen, samtidig med at han meldte til Overkommandoen, hvad der var hændt. Indholdet af Baggesen melding er gengivet som indledning til denne artikel.¹⁰⁸

Imens dette stod på, var 2. Divisions Reserve, bestående af halvanden bataljon, en eskadron og et batteri, kl. 06.45 nået frem til den nordøstlige kant af Øvre Stolk, hvor man fik kontakt med de forsprængte rester af 13. Linjebataljon. Føreren for Divisionsreserven, oberstløjtnant Henckel, forstod straks, hvad der var sket, og at det var nødvendigt øjeblikkeligt at modangribe uden at afvente nærmere ordre eller instruks fra divisionschefen. Den slesvig-holstenske 3. Brigades enheder var blevet spredt under angrebet, imens de danske bataljoner, inklusive den reorganiserede 13. Bataljon, modangreb samlet og begyndte at rulle de slesvig-holstenske enheder op fra øst mod vest. De blev godt støttet af 11. Batteri, der på meget kort afstand beskød de huse og levende hegn i Nedre og Øvre Stolk,

der skjulte slesvig-holstenere, hvorefter infanteriet stormede frem og tog målene, undertiden ved brug af bajonetten.

Kl. ca. 0745, dvs. efter omkring en times forbitret nærkamp, var begge bebyggelser rensset, og Divisionsreserven begyndte at forberede et nyt fremstød mod syd ad vejen mod Gryde Skov. Den tilbagegående slesvig-holstenske 3. brigade blev forfulgt igennem Lyngmosen, og løbebroen over Langsø blev sat under bevogtning.

Den danske divisionsreserves modangreb blev hjulpet af, at den slesvig-holstenske brigadechef, generalmajor von der Horst, kl. 0715 af major Wyneken, Generalkommandoens Souschef, fik ordre til at afbryde kampen og gå tilbage bag Langsø, fordi hverken 4. eller 2. Brigades angreb så ud til at være kommet nogen vegne, og dansk infanteri i Gryde Skov kunne true 3. Brigades tilbagegangsvej over løbebroen. Herudover beordrede major Wyneken på eget initiativ den halvdel af 11. Bataljon, der udgjorde 3. Brigades reserve, mod syd for at sikre tilbagegangsvejen.

Denne beslaglæggelse af den slesvig-holstenske brigadereserve, kombineret med den manglende forbindelse til både 2. og 4. Brigade, gjorde sammen med truslen fra de modangribende danske enheder, at von der Horst omkring kl. 0800 afbrød kampen og frigjorde de dele af 3. Brigade, han umiddelbart havde kunnet få kontakt med sydpå igennem Grydeskov, for at opnå kontakt med den slesvig-holstenske 4. Brigade. Andre enheder trak sig tilbage over løbebroen. De folk, heriblandt de slesvig-holstenske sårede, der ikke nåede med tilbage, blev gradvist taget til fange eller nedkæmpet, efterhånden som den danske 2. Divisions reserve og to bataljoner samt et jægerkorps fra oberst Thestrups 4. Brigade begyndte at rense og sikre områderne nord og øst for Isted Sø. Her blev de danske kanoner, der var gået tabt, tilbageerobret, og de fanger, som slesvig-holstenerne ikke havde fået med sig, blev befriet. Ca. kl. 0900 begyndte generalmajor von der Horst at reorganisere resterne af sin brigade i området syd for Langsø.¹⁰⁹

Det var i løbet af morgenen blevet klart for de danske enheder, der havde taget Gryde Skov, at de var afskåret bagud og hverken kunne blive genforsynet med ammunition eller få deres sårede evakueret. Samtidig begyndte den slesvig-holstenske 4. Brigade igen at optræde aggressivt og sendte sit Jægerkorps frem for at smide de forreste danske enheder ud af Kathrineskov. Major Bülow, chefen for 5. Linjeinfanteribataljon, der ved Læssøes død havde overtaget kommandoen over 2. Divisions Avantgarde, orienterede derfor omkring kl. 0815 de danske enheder i Isted by om, at man ville prøve at frigøre Avantgardens enheder og trække dem nordpå igennem Gryde Skov i håb om igen at opnå kontakt til resten af 2. Division. Nu begyndte det slesvig-holstenske Jægerkorps fra 4. Brigade også et angreb mod selve Gryde Skov, imens dele af den slesvig-holstenske 3. Brigade fra nord prøvede at nå tilbage til egne linjer igennem skoven. Hvad der fulgte, var en kaotisk spredning og blanding af enheder samt forvirrede kampe i den tågede Gryde Skov, før resterne af det, der havde været 2. Divisions Avantgarde, kunne nå tilbage til Divisionsreserven nord for skoven, hvor det blev muligt at indlede

Generalmajor Ulrik von der Horst.

1793-1867. Under slaget var hans 3. Brigade den eneste slesvig-holstenske troppeenhed, som tilnærmelsesvist udfyldte sin rolle i manøvreplanen. Von der Horst var pensioneret preussisk oberst, men udsigten til højere løn og højere rang lokkede ham ud af pensionen og i slesvig-holstensk tjeneste. I slutningen af 1850 afløste han von Willisen som den slesvig-holstenske hærs øverstkommanderende. Efter krigen skrev han et forsvarsskrift om sin optræden ved Isted. (Litografi. Wikipedia)

en reorganisering. De dele af de danske bataljoner, der ikke nåede med tilbage, blev taget til fange.¹¹⁰

Klokken 0745 begyndte meldinger om, hvad der var sket ved den danske 2. Division, at nå frem til Overkommandoen. Som reaktion gav generalmajor von Krogh chefen for den danske 4. Brigade, oberst Thestrup, ordre til at rykke til 2. Divisions undsætning. Brigaden rådede over 5. og 6. Reservebataljon samt et Jægerkorps. Derved var også 80 % af denne brigades enheder nu indsat. Herudover blev Husarddivisionen, der udgjorde 1. Divisions reserve, indsat under oberst Thestrups kommando.

Overkommandoen sendte også en improviseret divisionsstab under ledelse af generalmajor de Meza afsted for at overtage kommandoen over resterne af 2. Division. Da den danske hær nu således havde opbrugt størstedelen af sine reserver, og sejren stadig ikke så ud til at være indenfor rækkevidde, sendte von Krogh ordre til den danske 3. Brigade om at opgive sin omgående bevægelse og hurtigst muligt slutte sig til 1. Division. Dette skyldtes givetvis både et ønske om at koncentrere kræfterne for derved muligvis at kunne fortsætte angrebet igen næste dag samt om at forhindre, at brigaden blev afskåret og nedkæmpet i tilfælde af, den danske hær var nødt til at gå tilbage mod Flensborg.¹¹¹

Situationen indtil 0900: Vedelspang

“Dinesen raabte da: “Vend om, gør Front! Ellers kunne de Fanden pine mig tage Kanonerne!”. (...) Vi vendte om på Bakken lige under Kanonerne. Jeg glemmer aldrig det Syn, der mødte os thi lige foran os på den brede landevej kom en tysk Stormkolonne i Løb, og deres Stormtrommer overdøvede næsten alt i dette øjeblik (...) Nu drøned Skuddene ud over vore Hoveder fra Dinesens Kanoner, men i samme Minut var Vejen også rensat for den tyske Stormkolonne. Dette Nu har gjort det stærkeste indtryk på mig under Felttøget i 1850.”

Højdedragene nordvest for Vedelspang.

Overgangen ved Vedelspang ligger nærmest i en dal med højdedrag og skovpartier på begge sider, hvorfra selve broen kan beskydes. Den danske hærs besættelse af dette nøgleterræn med tapriffelbevæbnet infanteri og feltartilleri om morgenen den 25. juli var stærkt medvirkende til, at fremdriften i den slesvig-holstenske 2. Brigades angreb blev bremset betydeligt.

(Foto: Michael H. Clemmesen)

Jakob Reimers, underkorporal ved 10. Lette Bataljon, om kampene nord for Vedelspang. Den Dinesen, der nævnes, er artillerikaptajn A.W. Dinesen, chefen for 5. Batteri.¹¹²

Ved Vedelspang havde oberst von Abercron beordret størstedelen af sin brigade tilbage syd for overgangen, hvor han nu afventede von Willisens ordre om at iværksætte angrebet. I mellemtiden havde den 10. Lette Infanteribataljon og 3. Jægerkorps fra den danske 1. Brigade overtaget rollen som dennes forreste enheder.

Det slesvig-holstenske Jægerkorps nord for Vedelspang kom under pres og blev tvunget tilbage fra bakkeområdet nord for broen, også fordi det danske 3. Jægerkorps truede med at gå øst om Katbæk Skov og derved afskære dem tilbagevejen. Under fremrykningen besatte den danske brigade de bakker og småskove nord for Vedelspang, som de fjendtlige jægere havde forladt.

I hast blev der nu afsendt et kompagni fra 10. Lette Bataljon til Sønder Farensted med henblik på at ødelægge den løbebro over Langsø, man forventede at finde her. Men broen var som beskrevet længere mod vest ved Gyldenholm og dækket af morgentågen.

Ca. kl. 0600 havde oberst von Abercron endelig fået overrakt den stærkt forsinkede ordre om at starte angrebet samtidig med, at bavnesignalet blev observeret. Hans enheder begyndte at krydse broen ca. 06.15. Men dette var sket netop

Katbæk Skov set fra Vedelspang.

Skoven er en anden terrængenstand, hvorfra ild kan rettes imod overgangen. Danske og slesvig-holstenske jægersoldater kæmpede hårdt over kontrollen med skoven om morgenen den 25. juli. Til venstre i billedet kan højdedraget nord for Vedelspang anes.

(Foto: Michael H. Clemmesen)

da danske enheder fra 1. Brigade tog kontrol med bakkepartierne lige nord for Vedelspang. Derfra kunne de tapriffelbevæbnede danske soldater og artilleri at åbne ild på den halvdel af den slesvig-holstenske 6. Bataljon, der nu i marchkolonner prøvede at krydse overgangen.

Den danske ild ramte også det 6-punds batteri Nr. 3, der stod nord for overgangen sammen med det infanteri, der sikrede selve broen. Både det fremrykkende infanteri og batteriet trak sig tilbage over broen igen i forvirring. Som følge af den nedsatte sigtbarhed kom det også til situationer, hvor slesvig-holstenerne rantes af egen ild, da deres fremskudte jægere på vejen tilbage blev beskudt af deres egne enheder omkring broen.

Efter dette indledende chok begyndte slesvig-holstenerne dog gradvist at udvikle deres talmæssige overlegenhed og krydsede broen under dække af artilleriild fra højderne på sydsiden af Vedelspang. Med den 7. Bataljon i spidsen, efterfulgt af den 5. Bataljon, rykkede slesvig-holstenerne mod nord. De danske enheder måtte ca. kl. 0715 under udvigende kamp begynde at gå tilbage fra bakkerne umiddelbart nord for Vedelspang og tilbage mod Katbæk Skov samt Nordre og Sønder Farensted. Det er denne situation, som underkorporal Reimers beskrev i citatet i afsnittets indledning.

På grund af den slesvig-holstenske 5. Bataljons fremrykning måtte det danske

Den danske bagskråningsstilling syd for Nordre Farensted. Stillingen gjorde det svært for den slesvig-holstenske 2. Brigade at udfolde sin folde kampkraft imod den talmæssigt underlegne danske 1. Brigade, idet de slesvig-holstenske enheder, der krydsede bakken, ikke kunne støttes af egen ild, imens de danske kunne koncentrere deres. Afstanden til kreten fra bagkanten af den danske stilling, hvor dette billede er taget, er ca. 500 meter. Til venstre i billedet ses nordkanten af Katbæk Skov. (Foto: Michael H. Clemmesen)

kompagni ved Sønder Farensted trække sig nordpå for at undgå at blive afskåret, og forsøget på at finde løbebroen blev opgivet. Ved at trække sig tilbage over bakkepartiet imellem Vedelsvang og Nordre Farensted befandt danskerne sig i en god bagskråningsstilling. Herfra var det muligt at tage de slesvig-holstenske enheder under effektiv beskydning, efterhånden som de krydsede kreten, for så derefter at modangribe for at jage dem tilbage over bakken igen. Bakkepartiet gjorde det, sammen med de mange levende hegn, svært for det overlegne slesvig-holstenske artilleri at støtte infanteriets fremrykning.

I et forsøg på at omgå den danske stilling ved Nordre Farensted blev halvdelen af den slesvig-holstenske 6. Bataljon sendt mod Katbæk Skov, hvor den begyndte at presse det danske jægerkorps ud. Den danske brigadefører, oberst Krabbe, forstærkede nu sin stilling med de dele af 4. Linjefanteribataljon, der udgjorde brigadereserven. Ved hjælp af modangreb fra denne bataljon kunne det lade sig gøre at generobre halvdelen af Katbæk Skov, hvorved den slesvig-holstenske umiddelbare mulighed for at omgå den danske stilling i Nordre Farensted blev imødegået. Den danske brigades situation var dog ved at være fortvivlet og de rådige reserver

Dele af den slesvig-holstenske stilling i Stenholt som set fra Engbro
Herfra var det muligt at kontrollere både overgangen over Bollingsted Å samt vejen dertil med ild. Det danske Reservekavaleri hverken kunne eller ville rydde skoven, hvilket var medvirkende til, at deres oprindelige rolle i manøvreplanen måtte opgives.
(Foto: Michael H. Clemmesen)

næsten opbrugt. Kun et kompagni fra 4. Linjeinfanteribataljon samt kavaleriet var endnu ikke indsat.

Oberst Krabbe fik kort før kl. 0800 generalmajor de Mezas tilladelse til om nødvendigt at trække sig tilbage mod Øvre Stolk for derved at samle 2. Divisions kræfter. Men Krabbe forstod også, at hans brigade var det eneste, der dækkede 2. Divisions flanke og derved forhindrede den slesvig-holstenske 2. Brigade i at deltage effektivt i den kamp, der fandt sted længere mod vest. Han besluttede sig derfor for at fastholde ubetinget.

Det blev dog unødvendigt. Kl. 0800 modtog Krabbes modstander, oberst von Abercron, bemyndigelse fra den slesvig-holstenske Generalkommando til at handle efter eget skøn, og kort tid senere modtog han direkte melding fra Generalkommandoens Souschef, major Wyneken, om, at hans nabo mod vest, den slesvig-holstenske 3. Brigade, var ved at gå tilbage bag Langsø, og at situationen ved chausseen var kritisk. Von Abercron så derfor ikke længere nogen mening i at prøve at angribe på egen hånd. Tværtimod havde major Wyneken over for ham understreget, at Vedelspang måtte holdes for enhver pris, for derved at forankre og sikre hærens østlige flanke. Von Abercron beordrede derfor gradvist sine enheder tilbage over Vedelspang for at fastholde deres stillinger her.¹¹³

Situationen indtil 0900 ved det danske Reservekavaleri og 3. Brigade

“Nu sprængte jeg tilbage til Oberstlieutnant Honnens, hvem jeg forestillede, at man måtte komme Infanteriet til hjælp, og udbad mig Tilladelse til at lade en del af mine Dragoner sidde af og rykke frem til fods. Herpaa sagde han: “Men gaar det an?”. Uden at svare herpå ilede jeg tilbage til min Escadron, lod 4de Deling sidde af, og befalede Lieutenanten med denne at rykke frem til Byen. (...). Derpaa gik han frem med sit Commando og begyndte Ilden i forening med Infanteriet.”

Ritmester Barth, chef for 6. Dragonregiments 2. eskadron, om kampene ved Bollingsted.¹¹⁴

I Bollingsted fortsatte den igangværende kamp om landsbyen imellem det danske infanterikompani fra Reservekavaleriet og dets artilleristøtte imod de slesvig-holstenske jægere, der nu også var støttet af den kanodeling fra Det ridende Batteri, der hidtil havde støttet Avantgarde-Brigaden. Kl. ca. 0600 lykkedes det for de danske enheder at presse slesvig-holstenerne tilbage syd for Bollingsted Å og indtage selve byen. Efter forslag fra ritmester Barth fra 6. Dragonregiment blev en styrke svarende til ca. en eskadron dragoner beordret til at sidde af hestene og rykke frem for at forstærke og genforsyne infanteriet med ammunition, hvilket gjorde det muligt at holde ildkampen med det fjendtlige infanteri syd for Bollingsted Å kørende og derved fastholde Bollingsted by. Man erfarede nu, at overgangen over åen var ødelagt og ubrugelig for kavaleri. Da slesvig-holstensk infanteri stadig beherskede Stenholt, var det også umuligt at støde frem langs vejen mod Engbro, fordi vejen hertil kunne beherskes med flankerende tapriffelild fra skoven. Det ene infanterikompani, det danske Reservekavaleri rådede over, havde allerede hænderne fulde i ildkampen mod de fjendtlige enheder i Stenholt og syd for Bollingsted og havde ikke nok kræfter til også at rense skoven.

Kl. 0715 meldte føreren for Reservekavaleriet, generalmajor von Flindt, til Overkommandoen, at Bollingsted var taget, men at man ikke kunne komme videre, før Stenholt var rensat. Kort efter modtog Reservekavaleriet også Overkommandoens ordre fra kl. 0630 om at gå tilbage den vej, de var kommet og derefter slutte sig til 1. Division ved chausseen. Man efterlod en mindre besættelsesstyrke bestående af infanterikompaniet, to eskadroner kavaleri og en deling artilleri i Bollingsted, mens resten af Reservekavaleriet travede tilbage ad vejen mod Langsted, hvor de ankom bag 1. Division ca. kl. 0900.

Omkring kl. 0800 var de slesvig-holstenske jægere i Stenholt, som von Wilisen havde befalet, imidlertid begyndt at falde tilbage mod området ved Arnholt Sø, og det blev nu muligt både at udbedre broen over Bollingsted Å og støde frem mod Engbro. Men da hovedparten af Reservekavaleriet nu var på vej tilbage mod chausseen, var der ikke længere styrker til at udnytte overgangene til at nå opnå en taktisk fordel.¹¹⁵

Efter at have etableret et brohoved på den anden side af Trenen var den danske

3. Brigade tidligere om morgenen begyndt at rense sin flanke for slesvig-holstenerne i den regn og tåge, der nu også var nået hertil. Omtrent kl. 0630 blev den slesvig-holstenske 3. Infanteribataljon og dens tilknyttede halvbatteri trængt tilbage mod Jybæk, der blev rensat ca. kl. 0800. Samtidig var resten af 3. Brigade fortsat mod syd fra Solbro og havde indtaget Esperstoft og var herfra via Treja fortsat til Silberstedt, der ligeledes blev nået ca. kl. 0800. Den slesvig-holstenske 1. Brigade meldte om denne danske bevægelse mod syd, men meldingen nåede først den slesvig-holstenske Generalkommando med flere timers forsinkelse.¹¹⁶

Situationen indtil 1300: Chausseen, Isted by, nord for Langsø og ved Vedelspang

“(...) Plötzlich beginnt ein Tambour — ich weiß nicht auf wessen Anordnen — Attaque zu schlagen, und festgeschlossen und mit Hurrah rückte die Colonne vor. Zum eigentlichen Bajonetangriff kam es indess nicht; dagegen ward ein lebhaftes Feuer eröffnet und der Feind wich zurück.”

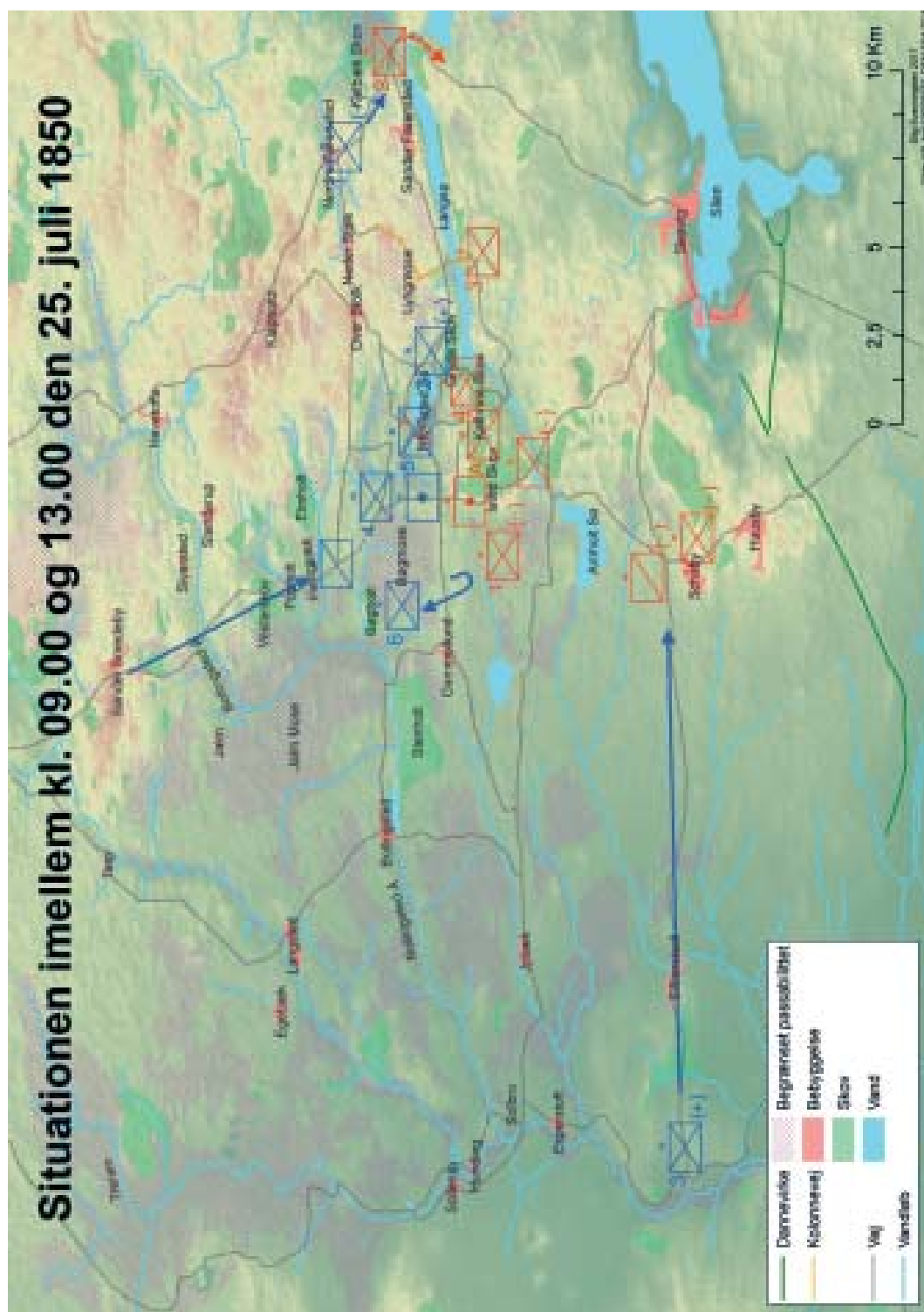
Musketer Adolf Ipsen, 12. Bataljon, om afslutningen på kampene syd for Bøgmose.¹¹⁷

Den danske Overkommando havde nu fuldstændigt mistet kontrollen og overblikket over sine underlagte enheder og ønskede derfor at konsolidere og reorganisere, før der blev foretaget yderligere angreb. For at gøre dette muligt blev dele af det danske Reserveartilleri, heriblandt nu også 6. Batteri og et halvbatteri fra det tunge 9. Batteri, i løbet af formiddagen beordret frem for at optage ildkampen imod det slesvig-holstenske artilleri i stilling ved chausseen vest for Isted Skov. Denne artillerifægtning, der i løbet af de næste tre timer blev udkæmpet på afstande imellem 1.200-1.500 meter, gjorde ikke stor skade på nogen af parterne.

Det eneste sted, hvor større infanterienheder endnu kæmpede imod hinanden, var mod vest på vejen imellem Gammellund og Isted Skov, hvor de blandede enheder af 4., 5. og 6. Brigade blev holdt nede af ilden fra den slesvig-holstenske 1. og 12. Bataljon. Efterhånden som de slesvig-holstenske enheder begyndte at rykke nærmere, og deres ild dræbte og sårede flere og flere, trak de danske enheder sig ud af Gammellund og gik tilbage til den sydlige udkant af Bøgmose, hvor de begyndte at reorganisere og opnåede forbindelse til resten af 1. Division igen.

Kampene for at fordrive den slesvig-holstenske Avantgarde og 1. Brigade fra deres stillinger i Bøgmose og Bøgholt havde krævet indsættelsen af ni bataljoner eller dele heraf, hvilket repræsenterede ca. 25 % af hærens samlede styrke af infanteri, der således var blevet anvendt uden muligheder for at påvirke udfaldet af hovedkampen ved chausseen, Isted by og mellem Isted Sø og Langsø. De danske enheder fastholdt og konsoliderede nu deres stillinger.

De forskellige danske bataljoner og jægerkorps var blevet grundigt blandet sammen, og de færreste af dem havde deres normerede styrke i mænd eller våben tilbage. Omkring kl. 1100 stoppede regnen, og vejret begyndte at klare op. I løbet

af denne tid havde de danske brigadeførere fået fordelt de stadig kampklare bataljoner imellem sig og retableret kommandovejene til bataljonerne og divisionerne. Den danske reorganisering blev dog generet af det slesvig-holstenske artilleri, der reagerede med koncentreret ild, så snart større danske kolonner viste sig.¹¹⁸

Oberst Oluf Krabbe.
1789-1864. Ved starten af krigen var han bataljonschef, men blev såret og taget til fange i april 1848. Under våbenstilstanden 1848-1849 kom han fri som en del af en fangeudveksling. Herefter blev han brigadechef og deltog i kampene i Als og på Sundeved i 1849. I perioder fungerede han endda som øverstbefalende i området, noget der måske kan have lagt grunden til den selvstændige optræden, han lagde for dagen under slaget ved Isted. Under kampene ved Vedelspang sørgede han effektivt for, at den slesvig-holstenske 2. Brigade blev lukket inde og derved ikke kunne støtte de slesvig-holstenske angreb på de andre dele af slagmarken. (Tegning. Niels Simonsen)

Ved Vedelspang forfulgte den danske 1. Brigade langsomt og forsigtigt de nu vigende slesvig-holstenske enheder, der ved middagstid var nået tilbage på sydsiden af overgangen bortset fra halvdelen af 6. Bataljon, der fastholdt et lille brohoved nord for Vedelspang. Den slesvig-holstenske 2. Brigades overlegne artilleri holdt de danske enheder på afstand.¹¹⁹

Til trods for at det stort planlagte modangreb for størstedelens vedkommende var slået fejl, var slaget ikke tabt for slesvig-holstenerne. Den danske hær havde lidt alvorlige tab, så hvis man hårdnakket kunne fastholde forsvarsrummet imellem Langsø og Arnholt Sø, ville det stadig være muligt at vinde en defensiv sejr og tvinge den danske hær til at trække sig tilbage til Flensborg. På opfordring af sine officerer bestemte generalløjtnant von Willisen sig derfor til at fortsætte kampen og besluttede lidt over 0900, at han nu ville knække den danske hær ved forsvarskamp. Imens artillerikampen stod på og indtil kl. 1200 middag blev de slesvig-holstenske stillinger ved chausseen og langs med kanten af Isted Skov derfor forstærket, primært ved at forskyde halvdelen af Avantgardebrigadens 8. Bataljon mod øst og sammendrage de kampklare dele af 3. Brigade i sydkanten af Gryde Skov. Denne styrke bestod af forskellige blandede kompagnier i et antal svarende til lidt over to bataljoners værdi.¹²⁰

Situationen indtil 1300: Den danske 3. Brigade.

“Den 3die Brigade maa som snarest søge at forene sig bag om med Hovedstyrken ved Isted om muligt over Eggebæk”.

Oberst Christian Schepelern.
1794-1870. Han var chef for et Jægerkorps ved krigens udbrud, men blev alvorligt såret allerede i april 1848. Efter at være kommet sig over sine skader blev han i efteråret 1849 brigadefører. Under slaget ved Isted var han ansvarlig for udførelsen af den omgående manøvre, der skulle have oprullet den slesvig-holstenske hær, men valgte at holde sig snævert til de ordrer og instrukser, han var blevet givet. I eftertidens historieskrivning fik han således en stor del af skylden for, at slaget ved Isted gik som det gik. Kort tid efter brød hans gamle sår op igen, og han måtte efterfølgende fratræde sin post som brigadefører. (Litografi. Em. Bærentzen & Co. lith. Inst.)

Den danske Overkommandos befaling til oberst Schepelern, chef for 3. Brigade, afgivet kl. ca. 0830 om morgenen den 25. juli.¹²¹

“Am Decker Krüge eingetroffen, fand ich die Dänische-Brigade bereits im vollständigsten Rückzuge durch den Hauptmann v. Beeren munter verfolgt. Um solchem noch mehr Nachdruck zu geben, ließ ich eine Compagnie des 4ten Bataillons nördlich längs dem Silberstedter Wege vorgehen, um möglichst die Arriergarde des Feindes flankieren zu können, mit der wir es hier nur noch zu thun hatten.”

Major von Gagern, konstitueret chef for den slesvig-holstenske 1. Brigade, beskriver den danske 3. Brigades tilbagegang.¹²² Decker Krug (Dækketro) ligger lidt nord for Schuby.

Efter at have reorganiseret brød den danske 3. Brigade kl. ca. 1000 op fra Silberstedt og rykkede igen mod øst ad vejen til Slesvig. Dragonpatruljer fra det slesvig-holstenske Reservekavaleri meldte løbende om disse bevægelser, men meldingerne nåede ikke frem til Generalkommandoen. Omkring kl. 1115 var der igen føling med de fremrykkende danske enheder umiddelbart vest for Schuby, hvor det kom til kamp imellem 3. Brigade og dele af det slesvig-holstenske Reservekavaleris artilleri. Meldingen om dette nåede endelig von Willisen og fik ham til at indsætte sin egen reserve, i form af 2. Bataljon og 4. Bataljon samt halvdelen af 1. Jægerkorps og et 6-punds halvbatton fra 1. Brigade, der var blevet samlet ved Arnholt Sø. Sammen med dele af det slesvig-holstenske Reservekavaleri og resten af Det ridende Batton blev de nu sendt mod Schuby for at blokere den danske

3. Brigades fremrykning og måske også på sigt trænge den tilbage over Trenen. Men lige som det så ud, som om kampen skulle til at bryde ud for alvor, begyndte den danske 3. Brigade at gøre omkring og gå tilbage ad samme vej, som den var kommet.

Generalmajor von Kroghs ordre var ca. kl. 1215 endelig nået frem, og som det havde været tilfældet under kampen ved Solbro dagen forinden, så brigadeførelsen, oberst Schepelern, ingen grund til at modsætte sig en klar og direkte skriftlig ordre. Dette til trods for hans nærmeste officerers opfordring til at fortsætte fremrykningen. Den danske brigade blev kortvarigt forfulgt af dele af den slesvig-holstenske 1. Brigade.

Den danske 3. Brigade frigjorde sig dog, uden at dens enheder blev hverken fastholdt eller afskåret. Ved Silberstedt gjorde brigaden et kort holdt i håb om at modtage ordre til igen at rykke frem mod Slesvig by, men ingen kom. Ifølge Overkommandoens Souschef major Kauffmann skyldtes dette, at man ikke ønskede at ændre på en allerede udsendt befaling, som var ved at blive udført.¹²³

Slagets afslutning

“Jeg glemmer ikke det sørgelige Syn, der mødte vort Øje, da vi kom op til Plateauet ved Isted Kro, hvor Fjenden havde efterladt 3 Kanoner. Lemlæstede Heste, der sparkede i Seletøjet, og et stort Antal af saarede og døde Mennesker laa mellem hverandre, deriblandt en Artillerist, der var ganske sort og næsten nøgen. Han havde staaet paa en Forstilling og langet Karduser ud, da en Granat sprang, bragte Ammunitionen til at eksplodere, flængede Munderingen af ham, og slyngede ham højt op i Luften.”

Kaptajn von Holten, chef for 2. Kompagni Livgarden til Fods, i sine erindringer.¹²⁴

Den danske 3. Brigades ankomst så langt bag den slesvig-holstenske hær havde chokeret von Willisen, fordi meldingerne om brigadens bevægelser ikke løbende var nået frem til Generalkommandoen, så han kunne følge dens fremrykning.

Til trods for, at generalen ved selvsyn havde observeret, at den danske 3. Brigade var vendt om, besluttede han nu lidt over middag igen at afbryde kampen og gå tilbage. Dette skyldtes givetvis frygten for, at den danske brigade igen kunne tænkes at foretage nye operationer imod hans venstre flanke. Indledningsvist ville han indtage en stilling imellem Vedelspang og Slesvig, hvorfra han kunne true den danske hærs fremrykning mod syd. Men problemet var nu, at mange af de bataljoner, der fastholdt stillinger i den nordlige udkant af Isted Skov og højdedragene nord for disse, var i en sådan grad af opløsning, at de reelt ikke kunne kæmpe og manøvrere som bataljoner længere. Selv en enhed som 8. Bataljon fra Avantgardebrigaden, der ellers ikke havde lidt specielt hårde tab indtil da, var i opløsning på grund af tab af officerer og spredning af enheden, hvilket gjorde enhver form for samlet føring umulig. Von Willisen besluttede sig derfor til at foretage en generel frigørelse og tilbagegang uden at gøre noget forsøg på at indtage

en ny forsvarsstilling imellem Arnholt Sø og Langsø. Kl. 1215 blev befalingen til frigørelse givet. Tilbagetrækningen blev øjeblikkeligt indledt, efterhånden som ordrerne nåede frem.¹²⁵

I løbet af formiddagen havde den danske Overkommando igen fået overblik over situationen. Det var klart, at det fjendtlige modangreb var blevet slået tilbage. Man havde nu bare det problem, at kræfterne var ved at være udtømte. En stor del af de danske bataljoner var blevet håbløst forsprængt eller nedslidt i løbet af morgenens og formiddagens kampe og besad derfor kun lidt eller slet ingen kampkraft. Af friske enheder rådede man således kun over Den Kongelige Livgarde til Fods fra 6. Brigade samt 9. Linjeinfanteribataljon fra 4. Brigade. Alle andre enheder var indsat og havde delvist eller helt tabt deres kampkraft. Flere gange i løbet af formiddagen blev det overvejet at iværksætte fornyede angreb, men de blev hver gang udsat i håb om, at man kunne samle yderligere kræfter. Efter at have reorganiseret i løbet af formiddagen var den danske hær nu klar til at iværksætte en generel storm, hvor de angribende bataljoner og jægerkorps skulle storme på linje fra Gammellund til Gryde Skov. Iværksættelsesordren blev givet 1215. Det var samtidig med, at von Willisen gav sin ordre til tilbagegang.

Det danske angreb startede ved 6. Brigade vest for chausseen og rullede herefter mod øst, efterhånden som de forskellige enheder sluttede på. Med skyttekæder forrest rykkede de danske kolonner nu ind i den slesvig-holstenske kanonild. Det slesvig-holstenske infanteri begyndte at frigøre og gå tilbage, imens halvdelen af artilleriet forblev i stilling, så længe det kunne, for at dække tilbagegangen. Dette skyldtes muligvis også den tillid, oberst von Wissel, den slesvig-holstenske artillerifører, havde til, at hans kanoner ville kunne sinke eller måske endda standse det danske angreb. Men efterhånden som det slesvig-holstenske artilleri gik tilbage, fulgte de dele af infanteriet med, der havde udgjort batteriernes nærsikring. Som en konsekvens blev et halvbatteri fra det 6-punds Batteri Nr. 1 blottet over for det fremrykkende danske infanteris ild og kom ikke med tilbage. En eskadron slesvig-holstenske dragoner prøvede at redde kanonerne, men de danske bataljoners skyttekæder formerede kredse og afslog kavaleriangrebet, der således kun fik kørt en kanon væk. De tre øvrige måtte efterlades og blev erobret af det danske infanteri fra Livgarden til Fods og 4. Forstærkningsbataljon.

Den slesvig-holstenske hær var nu i opløsning, hvilket ikke blev forbedret af, at mange af enhederne måtte trække sig tilbage igennem Isted Skov, hvorved de yderligere blev adskilt fra hinanden og sammenblandet med andre enheder. Opløsningen i infanteriet gjorde også, at kommandovejene i nogle tilfælde blev afbrudt. Adskillige mindre enheder modtog således ikke ordren om at gå tilbage og måtte derfor overgive sig, efterhånden som de blev afskåret af den danske fremrykning. Manglen på en central slesvig-holstensk reserve blev nu tydelig, idet der ikke fandtes friske tropper, der kunne indsættes for at dække tilbagetoget. Det meste af det danske infanteri var udmattet efter at have marcheret og kæmpet uafbrudt i næsten 12 timer og forfulgte kun langsomt. Det friske mandskab fra Livgarden til Fods var således i spidsen for den danske fremrykning. Lejligheds-

Højdedragene syd for Isted by som set fra byen.
 Bagved anes bevoksningen i Isted skov længere imod syd. Højdedragene dominerede både Isted by samt chausseen længere mod vest og udgjorde en ideel stilling for det slesvig-holstenske artilleri.
 (Foto: Michael H. Clemmesen)

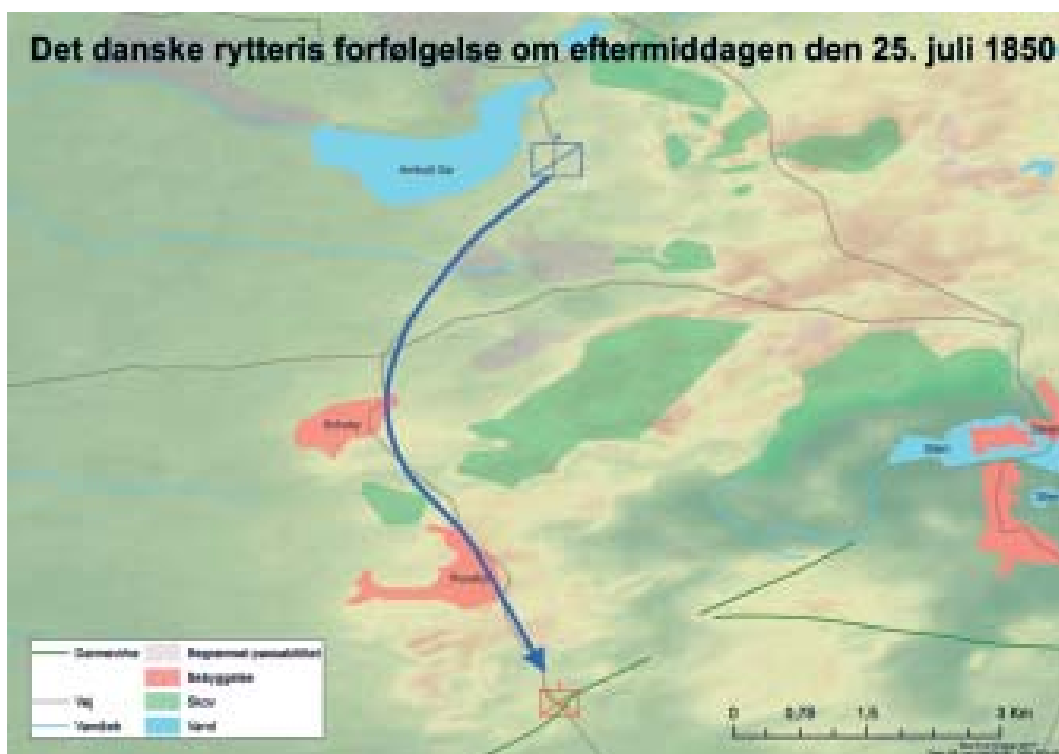
vist forsøgte de slesvig-holstenske enheder, der stadig var nogenlunde kampduelige, at yde modstand, men dette forsinkede ikke den langsomme danske forfølgelse mærkbart.¹²⁶

Det danske Reservekavaleries indsættelse

“Først hørte vi enkelte Skud, derpaa saae vi en Deel Dragoner ride rask omkring et Huus, der laae paa venstre Side af Vejen. Jeg spurgte, om der redes Caroussel omkring dette Huus, men der var fjendtlig Infanteri i Huset, som beskød Dragonerne i den indhegnede Vej. Til Siderne kunde vi ikke komme; der faldt nogle Dragoner. General Flindt saae sin egen Søn styrte saaret med Hesten. De Faldne og Saarede kjørtes tilbage, der blev commanderet omkring (...).”

Overvagtimester Jacob Hansen Kloppenborg, 3. Dragonregiment, om Reservekavaleries angreb på Lille Dannevirke.¹²⁷

Idet infanteriet ikke kunne levere nogen effektiv forfølgelse, blev det danske Reservekavaleri nu kommanderet frem. Der skulle dog gentagne ordrer til, der til sidst måtte gives af Overkommandoens stabschef, major Kauffmann personligt,

førend generalmajor von Flindt beordrede sin kavaleribrigade frem. Ca. kl. 1415 optog kavaleriet forfølgelsen nord for Lyrskov og rykkede efter de slesvig-holstenske tropper over Schuby og Husby mod Lille Dannevirke.

På vejen mødte man kun spredt og usammenhængende modstand, der blev opløst, så snart Reservekavaleriets granatkanonbatteri gik i stilling og åbnede ild. De mange levende hegn gjorde det dog svært at forlade vejen samtidig med, at de gjorde det nemt for det slesvig-holstenske infanteri at gemme sig. Ved ankomsten til Lille Dannevirke var vejen mod syd spærret, og et slesvig-holstensk kompagni fra 3. Bataljon var i stilling i de nærliggende huse. Den forreste eskadron, 4. Eskadron fra 3. Dragonregiment, red frem og forsøgte at bryde ind i den barrikaderede landsby med et opsiddet angreb, men infanterikompaniet afgav et samlet ildoverfald på kort hold imod det fremrykkende danske kavaleri, der dræbte eller sårede lidt under 10 mand og 20 heste.

Generalmajor von Flindt, chefen for Reservekavaleriet, regnede ikke et angreb på denne stilling for muligt uden infanteri. Uden at have ladet det tilknyttede kanonbatteri gå i stilling, og uden at have forsøgt at omgå den fjendtlige kampstilling, opgav det danske Reservekavaleri derfor forfølgelsen og vendte tilbage til resten af hæren.¹²⁸

Von Willisen havde håbet på at kunne etablere en ny modstandslinje på højde med Slesvig, men da flere infanteribataljoner stadig befandt sig i opløsning og under tilbagegang, troede han ikke det var muligt. Den slesvig-holstenske hær faldt gradvist tilbage bag floden Ejderen og ind i Holsten, imens den danske hær

Generalmajor Carl von Flindt.

1792-1856. I sine unge dage under Napoleonskrigene var von Flindt en dristig rytterofficer, der deltog i samtlige Hærens felttog. Ved krigsudbruddet i 1848 var han chef for et Dragonregiment. I foråret 1849 fik han kommandoen over den kavaleribrigade, der skulle dække den danske hærs tilbagetog op igennem Jylland. Denne opgave løste han på glimrende vis, idet det forfølgende preussiske kavaleri aldrig fik indhentet den danske hær. Ved denne lejlighed bestod hans modstander dog primært af andre kavalerienheder. Ved Isted stod han i stedet overfor fjendtligt infanteri i feltbefæstede stillinger eller huse, en taktisk udfordring, som von Flindt havde svært ved at finde en løsning på. Derfor har han, sammen med Baggesen og Schepelern, været blandt de personer, der traditionelt har fået et hovedansvar for slagets udfald. (Litografi. Em. Bærentzen & Co. lith. Inst. Det Kongelige Bibliotek)

om aftenen den 25. juli besatte Slesvig by. Herved erobredes store mængder af forplejning og andre forsyningsgenstande, som den slesvig-holstenske hær ikke kunne nå at få med sig. Også det slesvig-holstenske feltlazaret i byen overgav sig, idet 18 læger var blevet tilbage sammen med de patienter, som ikke kunne flyttes.¹²⁹

Kampens pris og konsekvens

“Vi skal videre idag. Slesvig er taget igaar, Læssøe, Trepka, Oberstl. Bülow og Capt. Kranold: alle Armeens Haab, tabte.”

Uddrag af brev dateret 26. juli fra N.F.S. Grundtvigs søn Johan, premierløjtnant ved 10. Lette Bataljon, til sin mor.¹³⁰

“Jeg er derfor eneste Off. ved Compagniet og har nu meget at gjøre med at bringe Sagerne i Orden, give Rapport, uddele Lønning m. m. Vort Corps havde en meget udsat Post og viste sig den værdig. Af 17 Officierer, som gik frem med igaarmorges, vendte kun 5 uskadte tilbage; de 4 vare døde paa Pladsen, de andre saarede. Mit Compagni mistede ialt 64 Mand døde og saarede”.

Uddrag af brev dateret 26. juli fra Johans bror Svend Grundtvig, premierløjtnant ved 2. Forstærkningsjægerkorps, til sin mor.¹³¹

Begge sider mistede ca. 10 % af de styrker, de satte ind i slaget. De danske tab den 24. og 25. juli androg 845 mand dræbte og 2.405 mand sårede (heraf 47 fanger), samt 368 usårede fanger. I alt 3.618 mand. De slesvig-holstenske tab androg 534 mand dræbte og 1.202 sårede (heraf 411 fanger), samt 1.092 usårede fanger (af disse blev de 18 læger, der var blevet tilbage i Slesvig by, frigivet i løbet af august). I alt 2828 mand. Disse tal er høje, men bliver endnu mere markante set i sammenhæng med, hvor mange der samlet døde i løbet af Første Slesvigske Krig.

I hele perioden fra marts 1848 til januar 1851 mistede den danske hær således ca. 2.100 faldne som følge af kamphandlinger, imens den slesvig-holstenske hær led et tab på ca. 1.350 faldne. Med andre ord mistede begge sider således ca. 40 % af deres dræbte i hele krigen i løbet af de 36 timer slaget varede. I flere tilfælde var 1-2 timers kamp tilstrækkeligt til at påføre bataljoner og jægerkorps på begge sider så store tab, at de ikke længere kunne fungere som sammenhængende enheder.¹³²

Den enhed på dansk side, som blev ramt hårdest, var 2. Division, hvor over halvdelen af officererne ved divisionens stab blev dræbt, såret eller taget til fange. I absolutte tab havde 2. Brigade lidt mest. Denne enhed var da også involveret i nogle af de mest heftige og kaotiske kampe, især i Gryde Skov og ved Øvre Stolk. Halvdelen af brigadens stab var således blevet dræbt eller såret. De tre bataljoner (5. Linjeinfanteribataljon, 12. Lette Bataljon og 2. Reservebataljon), der havde angrebet Gryde Skov, havde fået de værste tab, idet imellem 21-24 % af personallet i disse enheder var blevet dræbt, såret eller taget til fange (hhv. 220, 255 og 234 mand). 13. Linjeinfanteribataljon, der alene havde forsvaret Øvre Stolk og 3. Reservejægerkorps, der havde deltaget i de blodige kampe fra hus til hus i Isted by, havde lidt tab på henholdsvis 15 % (161 mand) og 10 % (106 mand). Af de lidt over 400 fanger, som den slesvig-holstenske hær tog, kom størsteparten (277 mand) fra 2. Brigade, især fra de tre bataljoner der var blevet forsprængt i Gryde Skov. I alt mistede brigaden 978 mand ud af en samlet styrke på ca. 5300 infanterister.

I sårede og dræbte alene var det 5. Brigade, som led de største tab. Igen var der her tale om en enhed, der var involveret i kampene i Bøgmose og Bøgholt samt Isted by, lokaliteter der under hårde kampe skiftede hænder flere gange i løbet af slaget. De tre bataljoner (3. Linjeinfanteribataljon, 3. Forstærkningsbataljon og 5. Forstærkningsbataljon), der havde kæmpet i Bøgmose og Bøgholt,

Morgen efter slaget ved Isted.

Maleren Jørgen Sonne fulgte hæren i 1850 og lavede under slaget ved Isted en del skitser, der viser situationens udvikling ved og omkring chausseen, hvor han selv opholdt sig. (Affotografering af maleri. Jørgen Sonne. Statens Museum for Kunst og Det Kongelige Bibliotek)

var hårdest ramt og havde tabt imellem 15-21 % af deres personel (hhv. 150, 218 og 154 mand). 3. Forstærkningsbataljon havde mistet 11 officerer ud af 18. De to Forstærkningsjægerkorps, som kæmpede i Isted by, havde mistet 16-19 % af deres styrke (hhv. 169 og 202 mand). 2. Forstærkningsbataljon havde kun mistet 67 mand (6 %), primært fordi denne enhed, efter den mislykkede fremrykning langs chausseen først på morgenen, stod i reserve og først sent blev indsat i kampene om Isted by. I alt mistede brigaden 961 mand, heraf 61 fanger, der sandsynligvis har måttet overgive sig ved de lejligheder, hvor Bøgholt eller dele af Isted by måtte opgives. Dette ud af en samlet styrke på ca. 6.250 mand infanteri.

1. Brigades tab havde været noget mindre. De hårdest ramte enheder her var 10. Lette Bataljon (7 % tab, 71 mand) og 3. Jægerkorps (13 % tab, 134 mand), der da også havde været i front, da kampen imod den slesvig-holstenske 2. Brigade for alvor begyndte ved Vedelspang. 1. Reservebataljon, der udgjorde den primære enhed i 2. Divisions Reserve og havde været forrest i de bitre kampe om Øvre og Nedre Stolk, havde lidt et tab på 11 % (113 mand). Brigadens øvrige bataljoner (4. Linjeinfanteribataljon og 3. Reservebataljon) havde kun haft forholdsvist små tab (20 mand hver). I alt mistede 1. Brigade 360 mand, heraf 10 fanger ud af en styrke på ca. 4600 mand infanteri.

1. Division var sluppet betydeligt lettere, idet brigaderne fra denne division indledningsvist havde været i reserve eller i gang med en omgående manøvre. Den hårdest ramte enhed var 6. Brigade, der med store dele af sin styrke havde måttet deltage i kampene i Bøgmose og Bøgholt. Tabene her vekslede imellem 8-17 %, hvor de hårdest ramte enheder (1. og 2. Lette Bataljon samt 4. Forstærk-

ningsbataljon, hhv. 158, 172 og 123 mand) havde været indsat til undsætning af 5. Brigade. Samtidig er det værd at huske på, at disse enheder også var indsat ved Helligbæk dagen forinden, samt at 4. Forstærkningsbataljon deltog som frontenhed under det afsluttende angreb ved middagstid den 25. juli. 1. Forstærkningsbataljon og 1. Reservejægerkorps, hvor sidstnævnte kun deltog i kampene med halvdelen af sin totale styrke, led et tab på henholdsvis 97 (9 %) og 61 mand (11 %). Nogle af 1. Forstærkningsbataljons tab tilhørte sandsynligvis det kompagni, der var afgivet til Reservekavaleriet og kæmpede ved Bollingsted. Selv Livgarden til Fods, der kun deltog i slagets sidste timer, mistede 61 mand (8 %), hvilket vidner om voldsomheden af det slesvig-holstenske artilleris ild. I alt mistede 6. Brigade 672 mand, heraf 34 fanger. Dette ud af en samlet styrke på ca. 5500 mand infanteri.

4. Brigades tab ser primært ud til at være resultatet af kampene ved Helligbæk den 24. juli. 5. og 6. Reservebataljon var således de enheder, der blev hårdest ramt af den slesvig-holstenske Avantgardebrigades modangreb under kampene i Elmholt. 5. Reservebataljon deltog også i den sidste fase af kampene i Isted by den 25. juli. Disse to enheder mistede således henholdsvis 123 (11 %) og 73 mand (7 %). Den enhed i brigaden, der led de største tab, var 11. Linjeinfanteribataljon, der både deltog i kampene om Elmskov den 24. juli og blev hårdt ramt af flankerende slesvig-holstensk ild syd for Bøgmose den 25. juli. Denne bataljon mistede således 123 mand (11 %). Brigadens øvrige enheder (9. Linjeinfanteribataljon og 2. Jægerkorps) ser primært ud til at have taget deres tab under kampene ved Helligbæk (hhv. 66 og 40 mand). I alt mistede brigaden 436 mand, heraf 6 fanger, der givetvis for størstepartens vedkommende er blevet taget under kampene ved Helligbæk den 24. juli. Dette ud af en samlet infanteristyrke på ca. 5300 mand infanteri.

3. Brigade slap absolut lettest. Den eneste enhed, der tog større tab, var 1. Jægerkorps, som både den 24. og 25. juli måtte kæmpe for at sikre brigadens overgang over Trenen ved Solbro. Denne enhed mistede således 50 mand døde og sårede (5 %). Brigadens øvrige bataljoner tog kun mindre tab. I alt mistede 3. Brigade 71 mand, heraf 1 fange. Brigadens infanteristyrke var på ca. 5250 infanterister.

Hvad kavaleriet angår, var det kun 4. Dragonregiment, der tog følelige tab, primært på grund af de fejlslagne angreb ved Øvre Stolk. Denne enhed mistede 75 heste og 70 mand, heraf 19 fanger (13 %), men dette tab var dog føleligt, idet det primært var koncentreret på de 1½ eskadroner, der var tildelt 2. Brigade (i alt ca. 200 dragoner, altså gik ca. 35 % af eskadronerne tildelt brigaden tabt). Herudover led 3. Dragonregiment et tab på 9 mand og 19 heste (2 %), der primært blev taget under det fejlslagne angreb på Lille Dannevirke ved slagets slutning.

Artilleriet slap også forholdsvis let igennem slaget. 7. Batteri, der fik en kandondeling løbet over ende syd for Øvre Stolk, tog de største tab (23 mand, heraf 7 fanget plus 22 dræbte heste, i alt 11 %). Også 4. Batteri, der alene i flere timer måtte udholde en artilleriduel imod flere slesvig-holstenske batterier, samt 11.

Evakuering af sårede og krigsfanger bagud.

Slaget ved Isted blev et af de blodigste i danmarkshistorien. En af erfaringerne fra Første Slesvigske Krig var, at man ikke længere kunne lade udskrevne bøndervogne stå for hærens logistik. Til trods herfor var det først i 1867, efter nederlaget i 2. Slesvigske Krig, at man oprettede egentlige stående militære træneheder i Hæren.

(Litografi. Adolph Kittendorff efter forlæg af Niels Simonsen. Det Kongelige Bibliotek)

Batteri, der på klos hold deltog i kampene i Øvre Stolk, led tab (4 %, hhv. 9 og 8 mand). De øvrige batteriers tab udgjorde fra 0-4 mand.¹³³

Det store antal dræbte og sårede danskere skyldes givetvis, at den slesvig-holstenske hær stedvis kunne kæmpe fra forberedte stillinger, samt den større andel af taprifler, men måske også, at den danske hær måtte lære på den hårde måde, at man ikke kunne angribe på samme måde som under Napoleonskrigene, når man stod overfor moderne håndskydevåben.

Læringen var hurtig og effektiv. Som en direkte konsekvens af de erfaringer man havde draget af Første Slesvigske Krig, blev infanteriets "exerceer-reglement" og organisation allerede ændret i 1852. Alle infanterienheder fik nu ens bevæbning og anvendte den kamp i åbne skyttekæder, som indtil da primært havde været jægerkorpserne og de lette infanteribataljoners domæne.¹³⁴

Den slesvig-holstenske hærs tab var primært koncentreret i 3. Brigade, der havde været indsat i de forbitrede kampe ved Øvre Stolk og senere kæmpet sig

igennem de danske enheder i Gryde Skov, efterladende sig flere mindre enheder og sårede, der ikke kom med tilbage. De tre bataljoner af denne brigade, der deltog i hovedkampene, led da også et tab på imellem 17 og 21 % af deres styrke. 10. Bataljon, der var den enhed, der var nået længst mod vest, da ordren om at falde tilbage blev givet, led således et tab på 243 mand, heraf 179 fanger. 5. Jægerkorps mistede 217 mand, heraf 159 fanger, samt halvdelen af sine officerer (9 ud af 18, heraf 6 fanger). 9. Bataljon mistede 193 mand, heraf 124 fanger. Kun 11. Bataljon, der primært havde sikringsopgaver eller var i reserve, slap billigt med et tab på 52 mand (5 %), heriblandt 29 fanger, der givetvis ikke nåede tilbage over løbebroen ved Langsø, før danske enheder kunne tage den under ild. I alt mistede 3. Brigade 705 mand (heraf 491 fanger) ud af en styrke på 4.637 mand.

Avantgardebrigaden led de største tab i døde og sårede, hvilket primært må skyldes, at denne enhed deltog i kampene både den 24. og 25. juli. De hårdest ramte enheder her led imellem 15 og 16 % tab, med 8. Bataljon som den værst ramte (187 mand, heraf 73 fanger). Idet denne enhed var i reserve ved Helligbæk den 24. juli, må disse tab derfor skyldes indsættelsen ved chausseen og i Isted Skov den 25. juli. Størstedelen af fangerne er givetvis ikke nået med tilbage, da den generelle ordre om tilbagetrækning blev givet lidt over middag den 25. juli. Den 1. og 15. Bataljon, der også tog følelige tab (hhv. 176 og 166 mand, med 95 og 79 fanger), må delvist have mistet disse under kampene om Elmskov den 24. juli, hvilket nok primært er gældende for 1. Bataljon. 15. Bataljon, der om morgenen den 25. juli forsvarede Isted by, har givetvis lidt størstedelen af sine tab på dette sted, især hvad angår fanger. Brigadens Jægerkorps mistede 121 mand (11 %, heraf 56 fanger), der dels er gået tabt under kampene ved Helligbæk den 24. juli og dels under de voldsomme kampe i Bøgmose og Bøgholt. Brigaden mistede i alt 650 mand (heraf 303 fanger) ud af en styrke på 4.576 mand.

Den slesvig-holstenske 4. Brigade, der havde den vanskelige opgave at holde Isted by og Gryde Skov, blev også ramt hårdt, idet enhederne indsat i disse områder mistede 13 til 17 % af deres mandskab. Den hårdest ramte enhed var 4. Jægerkorps (203 mand, heraf 94 fanger), der blev kastet ud af Gryde Skov, hvorved størstedelen af fangerne må være taget. Herefter måtte enheden kæmpe for at tilbageerobre skoven. Både 13. og 14. Bataljon havde to gange forgæves prøvet at storme Isted by, hvorved de led et tab på hhv. 177 og 148 mand (begge enheder mistede 94 fanger, der givetvis er blevet taget i Isted by samt iblandt de folk, der ikke nåede med tilbage, da ordren til tilbagetrækning blev givet ved slagets afslutning). Kun 12. Bataljon, der tidligt om morgenen den 25. juli var blevet afgivet til støtte for 1. Brigade og Avantgardebrigaden ved chausseen, led et mindre tab på 58 mand (5 %), heriblandt 20 fanger, der ikke er kommet med tilbage, da den generelle ordre til tilbagetrækning blev givet ved middagstid den 25. juli. I alt mistede 4. Brigade således 586 mand (heraf 302 fanger) ud af en samlet styrke på 4.791 mand.

Den slesvig-holstenske 1. Brigade er den eneste, hvor brigadens føring led tab, da generalmajor von Baudissin blev såret om morgenen den 25. juli. Halvdelen

af enhederne i 1. Brigade bar størstedelen af tabene. Således mistede 2. og 4. Bataljon, der begge modangreb ind i Bøgholt og Bøgmose for at standse den danske fremrykning, hhv. 132 mand (12 %) og 194 mand (16 %), heraf hhv. 70 og 124 mand fanger, der må være blevet taget under kampene i Bøgholt og Bøgmose. 4. Bataljon deltog også i kampene ved Solbro den 24., hvor dele af enheden blev dræbt eller såret. Enheden var tillige den sidste, der forsøgte at holde Bøgholt, hvor de fleste af bataljonens tilfangetagne må repræsentere mandskab, der ikke nåede med tilbage, da von Willisen gav 1. Brigade ordre om at frigøre og gå tilbage til Arnholt Sø om morgenen den 25. juli. Brigadens Jægerkorps, der primært sikrede overgangene ved Solbro og Bollingsted samt støttede modangrebene på Bøgholt og Bøgmose med deres taprifler, tog kun et tab på 74 mand (6 %, heraf 33 fanger, der primært må være blevet taget ved Bollingsted og i Bøgmose/Bøgholt). 3. Bataljon, der kæmpede imod den danske 3. Brigade ved Solbro om morgenen den 25. juli, mistede 91 mand (8 %, heriblandt 34 fanger), der næsten alle må være tabt ved denne lejlighed. 1. Brigade mistede således i alt 489 mand (heraf 261 fanger) ud af en samlet styrke på 4.772.

2. Brigade tog klart de færreste tab på slesvig-holstensk side og opførte sig da også som den taktisk set mest passive enhed. Den hårdest ramte enhed her var 7. Bataljon med 128 mand (11 %, heraf 48 fanger). Denne enhed var da også i spidsen for den slesvig-holstenske fremrykning og må derfor have taget hovedparten af den danske ild. Både 2. Jægerkorps og 6. Bataljon tog 11 % tab (hhv. 78 og 85 mand, heraf 20 og 29 fanger). Jægerkorpset må primært have taget sine tab under tilbagegangen til Vedelspang, hvor enheden i lang tid var alene imod den danske 1. Brigade. 6. Bataljon har givetvis mistet sit mandskab, da enheden prøvede at krydse Vedelspang under dansk ild, samt ved kampene for at rydde Katbæk Skov. 5. Bataljon var primært i reserve og mistede kun 41 mand (4 %, heraf 7 fanger). De fanger, den slesvig-holstenske 2. Brigade mistede, må primært være blevet taget i forbindelse med de danske forsvarskampe ved Sønder Farensted, hvor mandskabet givetvis er blevet isoleret fra deres enheder og derfor ikke er nået med tilbage til sydsiden af Vedelspang, da ordren til tilbagetrækning blev givet sidst på morgenen den 25. juli. Nogle af fangerne fra 2. Jægerkorps og 6. Bataljon er givetvis også blevet taget under kampene i Katbæk Skov. For 2. Jægerkorps' vedkommende er noget af mandskabet også gået tabt under enhedens udvigende kamp imellem Bøglund og Vedelspang om morgenen den 25. juli, hvor enheden kæmpede isoleret imod den danske 1. Brigade. Den slesvig-holstenske 2. Brigade mistede således 332 mand (heraf 73 fanger) ud af en samlet styrke på 4.572.

Det slesvig-holstenske kavaleri blev kun let ramt af kampene og mistede i alt 7 mand, heraf 2 fanger. Disse tab må primært være taget under det delvist fejlslagne kavaleriangreb nær chausseen ved slagets slutning.

Det slesvig-holstenske artilleri slap også nemt igennem slaget med et samlet tab på 38 mand, heraf 20 fanger. Disse tab må sandsynligvis være koncentreret ved det batteri (6-punds Batteri Nr. 4), der på grund af dansk beskydning måtte efterlade en 6-punds bronzekulekanon nord for Gryde Skov, samt ved det bat-

teri (6-punds Batteri Nr. 1) ved chausseen, der blev løbet over ende af Livgarden til Fods og 4. Forstærkningsbataljon og derved mistede tre kanoner. Sidstnævnte batteri har nok stået for tabet af de fleste af fangerne, der har overgivet sig sammen med kanonerne.¹³⁵

Hverken den danske eller den slesvig-holstenske hær opnåede den triumf, de havde håbet ville kunne afslutte krigen med en klar militær fordel til deres side. Den danske hær vandt en kneben taktisk sejr, men var ude af stand til at veksle denne til nogen afgørende operativ eller strategisk fordel, idet man stadig ikke havde det Tyske Forbunds tilladelse til at begynde operationer i Holsten. Muligheden for at opnå en hurtig militær løsning på den Første Slesvigske Krig var nu forpasset, idet den slesvig-holstenske hær i løbet af et par dage efter slaget ved Isted var blevet reorganiseret og på ny kunne yde organiseret modstand.¹³⁶

Den danske besættelse af størstedelen af Hertugdømmet Slesvig betød dog, at den slesvig-holstenske stat ikke længere kunne udskrive soldater eller opkræve skatter her, hvilket selvsagt forringede muligheden for at fortsætte krigen på egen hånd. I håb om stadig at kunne opnå en militær fordel gjorde den slesvig-holstenske hær i løbet af efteråret 1850 en række mislykkede forsøg på at isolere og nedkæmpe dele af den danske hær. I oktober gav det Tyske Forbund tilladelse til, at Danmark kunne påbegynde operationer i Holsten. I realiteten var det dog svært at udnytte dette, idet vejret var dårligt, og den danske hær ikke besad den nødvendige talmæssige overlegenhed til at starte og vedligeholde en belejring af Rendsborg hen over vinteren. Efter mægling fra stormagterne og det Tyske Forbunds side blev der indgået våbenstilstand i januar 1851, og i løbet af året blev den slesvig-holstenske stat og hær gradvist opløst. De tre hertugdømmer blev reintegreret i den danske Helstat.¹³⁷ I teorien skulle alt nu igen være som det havde været før marts 1848, men mindre end 15 år senere skulle spørgsmålet om Slesvigs tilhørsforhold til Danmark føre til en ny krig.

Analyse og konklusion

“Willisen perhaps deserves to be better remembered, but his reputation was eclipsed by his defeat while in the service of Schleswig-Holstein at the battle of Idstedt in 1850.”

Den britiske militærhistoriker Sir Hew Strachans dom over von Willisen.¹³⁸

Realisme i planlægning og føringsvirksomhed

Hvad den overordnede føring angik, var der tydelige fejl og mangler på begge sider.

Den slesvig-holstenske plan var planlagt i overensstemmelse med de operative og taktiske retningslinjer som von Willisen igennem sin forskning havde konkluderet ville være de bedst egnede til at sikre sejren. Hvis man skal være lidt dristig, kan man måske endda opfatte slaget som von Willisens praktiske “svendestykke”

der en gang for alle skulle bevise hans teoriers overlegenhed og gyldighed. Han havde således både forberedt slagmarken og lavet sin manøvreplan i overensstemmelse med de teorier, han havde forfægtet.

Den primære fejl på slesvig-holstensk side må siges at være von Willisens tendens til "battle management", altså hans forsøg på, fra en central position, at styre de enkelte brigaders kamp i detaljen. Dette er tydeligt i hans slagplan, der var afhængig af centralt styret iværksættelse og fejlfri kommunikation uden misforståelser eller forsinkelser. Willisens plan kunne måske være lykkedes bedre, på trods af de stadige ændringer og forsøget på at styre kampen fra centralt hold, hvis hans enheder og underførere, ligesom den danske hær, havde haft 1-2 måneder til at blive sammenarbejdede, før de blev kastet ud i kamp. Hvis von Willisens havde været i stand til at tøjle sin lyst til at detaljestyre iværksættelsen af modangrebet, og alle hans brigadechefer havde fået at vide og forstået, at de skulle handle selvstændigt i rammen af planens hensigt, er der en god mulighed for, at slaget ville have fået et mere favorabelt resultat for slesvig-holstenerne. En sådan selvstændig og dynamisk føring skete reelt kun ved von Baudissins 1. Brigade vest for chausseen.

Med en større grad af delegeret udførelse på slesvig-holstensk side, ville den danske 2. Division næppe have haft held til at afspærre den slesvig-holstenske 2. og 4. Brigades fremrykkeveje over Vedelsvang, Gryde Skov og Isted by. Herved ville kampene i alle disse sektorer, som det var tilfældet ved den slesvig-holstenske 3. Brigade i Øvre Stolk, have fået karakter af mødekamp imod talmæssigt underlegne danske styrker i bevægelse, snarere end slesvig-holstenske angreb i dårligt terræn imod danske enheder i stilling, som det skete nord for Vedelsvang og til dels ved Gryde Skov og Isted by. I stedet for gjorde Willisens ordre om kun at iværksætte modangrebet på kommando, kombineret med det regnfulde vejr, der gjorde det svært at tænde og se baverne, at der blev skabt så meget ekstra friktion i udførelsen, at den slesvig-holstenske manøvreplan begyndte at falde fra hinanden.¹³⁹

Det var dog klart, at den slesvig-holstenske føring var både mere professionelt forberedt og dynamisk end den danske. Willisens bevægede sig bagved sine tre centralt indsatte brigader, iagttag situationen og traf på baggrund heraf sine dispositioner. Den slesvig-holstenske Generalkommando var givetvis også bedre til at tilpasse sin plan og gjorde dette på baggrund af bedre efterretningsresultater end den danske. Der var dog stadig alvorlige problemer med dannelsen af tyngde i den måde, de slesvig-holstenske enheder blev indsat på. På grund af den friktion, som de gentagne ændringer af iværksættelsestidspunktet havde skabt, angreb brigaderne ikke koordineret, hvorved den synergi, der ville have været i et samlet angreb ind i den danske hærs flanke, gik tabt. I stedet udviklede slaget sig til en række mindre engagementer imellem de forskellige brigader, hvilket primært var til den talmæssigt overlegne danske hærs fordel.

Den danske plan var klart drejebogsstyret og levede ringe plads til, at underførere kunne udvise initiativ. Herudover var der ikke noget overordnet mål med

planen udover at rykke mod det sted, hvor den slesvig-holstenske hær formodedes at opholde sig, engagere fjenden, og så se, hvad der skete. Planen ignorerede de opklaringsresultater, der var blevet indhentet og forudsatte, at fjenden ville opholde sig passivt i angrebsmålet, imens den danske hær rykkede frem. Indtil den blev ændret under krigsrådet om aftenen den 23. juli, demonstrerede planen derudover med al ønskelig klarhed, at Overgeneralen og hans stabschef manglede forståelse for deres styrkes praktiske, fysiske begrænsninger.

Dertil betød enhedernes organisation og valget af fremrykkeveje også, at de enheder, der opholdt sig på fløjene, kun vanskeligt kunne modtage støtte fra resten af hæren.¹⁴⁰ Dette ses tydeligst i forbindelse med den danske 3. Brigades indsats i slaget den 24. juli og om morgene den 25. juli, hvor den slesvig-holstenske 1. Brigade reelt havde frie hænder til at forskyde sin tyngde til at blokere overgangene over Trenen. Dette gjorde det umuligt for den danske 3. Brigade hurtigt at etablere et brohoved, der ville have tilladt brigaden at gøre sig gældende tidligere. I stedet for måtte oberst Schepelern falde tilbage på de forholdsordrer, han havde fået, og holde sig til den etablerede plan. Det var indlysende, at Schepelern på trods af sin helt selvstændige opgave ikke så det som sin pligt at tænke og handle selvstændigt. Det var først, da det danske hovedangreb var begyndt om morgenen den 25. juli, at den selvstændigt førte slesvig-holstenske 1. Brigade blev så bundet af kampopgaver andre steder, at overgangene over Trenen ikke længere kunne blokeres effektivt.

De svagheder, der var i den danske plan, blev forværret af, at generalmajor von Krogh ikke just viste sig som det naturtalent som troppefører, der var nødvendigt, da han hverken var blevet forberedt til stillingen gennem tjenesteforløb eller professionel tankevirksomhed som von Willisen. Han formåede således ikke at forme og indsætte det militære redskab han havde fået i hænderne. Hvis vejret havde været klart, ville hans plads på højderne syd for Helligbæk have tilladt klart udsyn helt til Isted Skov, men med den ringe sigtbarhed som følge af regnen og krudtrøgen blev ethvert overblik umuligt. Han bevægede ikke sit kampstade, før slaget var ved at slutte, og søgte således ikke ved selvsyn at danne sig et indtryk af den taktiske situation. På trods heraf havde han en tendens til at mikro styre indsættelsen af enkelte bataljoner på baggrund af en rigid slagplan, der først blev modificeret, da det var for sent, og hans brigader disponerede og nedslidte. Hans udnyttelse af de to divisionskommandoer, der *potentielt* var hovedkvarterer for samordningen af et antal brigader indsat i samme opgave, virkede reelt uigenomtænkt og tilfældig, fordi man fastholdt en given brigades tilknytning til "sin" division, selv når dette reelt var undergravende for opgavens løsning. Kombineret med 3. Brigades isolerede omgående bevægelse, var dette tæt på at sætte den danske hærs overlegne styrke på spil og derved tabe slaget.¹⁴¹

Der var således alvorlige problemer med tyngdedannelsen i den danske angrebsplan, især efter denne var blevet modificeret under pres fra realiteterne om aftenen den 24. juli efter de indledende kampe ved Helligbæk. Dette blev ikke gjort bedre af, at den danske Overkommando mistede overblikket over kampene

Oberst Carl Julius Flensborg.

1804-1852. Før krigen havde Flensborg tilhørt den lille klike af officerer, der i kraft af udvist akademisk og krigsvidenskabelig merit havde været i stand til at gøre karriere via den Militære Højskole og Generalstaben. Siden sine første unge år som officer havde han således ikke gjort tjeneste i andet end stabe og højere hovedkvarterer. Da stillingen blev åben i foråret 1849, blev han Overkommandoens Stabschef. I denne egenskab planlagde han både operationerne ved Fredericia i 1849 og ved Isted i 1850. I begge tilfælde var planerne solidt gennemført med hensyn til de organisatoriske og logistiske aspekter, men stillede samtidig meget høje fordringer til soldaternes udholdenhed og kampvilje. Efterfølgende blev begge planer da også modificeret, så den taktiske belastning for mandskabet blev mindre. Før sin alt for tidlige død i 1852 nåede han at være både krigsminister samt chef for Generalstaben.
(Litografi. Em. Barentzen & Co. lith. Inst. Det Kongelige Bibliotek)

i løbet af morgenen den 25. juli. Hvad der skulle have været et koordineret dansk angreb med tre brigader i front, støttet af Reservekavaleriet og 3. Brigades omgående bevægelse, endte i stedet for med at være den danske 5. Brigades isolerede fremrykning ind i en stærk fjendtlig position. Man fastholdt således den oprindelige plan, selv om det senest om aftenen den 24. juli burde have været klart, at fjenden ikke opførte sig som planen forudsatte, hvorved denne enten burde have været ændret markant eller kasseret.

Som følge af disse faktorer gik den danske position i slaget meget hurtigt fra at være proaktiv til at være reaktiv. Dette skete allerede om morgenen den 25. juli, hvor de slesvig-holstenske modangreb i Bøgmose og Bøgholt foranledigede indsættelsen af store dele af 1. Division, og blev kun værre, efterhånden som de planlagte slesvig-holstenske modangreb begyndte. Den danske hær blev herved

fravristet initiativet og var tvunget til at reagere på truslerne, efterhånden som de opstod. Den danske Overkommando fik således kun initiativet tilbage, fordi den slesvig-holstenske hær, til dels frivilligt og til dels tvungent, valgte at opgive at fastholde initiativet på deres hænder, efterhånden som de planlagte modangreb i flanken på den danske hær enten fejlede eller blev opgivet.

En anden faktor, der gav begge Overgeneraler store problemer, var slagmarkens udstrækning. Ingen af de to øverstbefalende havde før prøvet at kontrollere så store styrker over så store afstande. Dette blev yderligere forværret af manglen på pålidelige signalmidler samt det faktum, at det regnfulde vejr og krudtrøgen nedsatte sigtbarheden markant. Manglen på gode kort over området har nok også spillet ind her, specielt for danskerne. Hverken von Willisen eller von Krogh var således i stand til at føre effektiv kommando med andre enheder end dem, de opholdt sig i umiddelbar nærhed af. Von Krogh havde valgt at løse dette problem på forhånd med en plan, der i alt væsentligt ignorerede fjendens muligheder. Også Willisen løste problemet med en plan, men en plan, der skulle udføres fleksibelt, så et dansk nederlag blev opnået.

På dansk side blev von Kroghs placering af stor betydning, idet han viede størstedelen af sin opmærksomhed på kampene i Bøgmose og Bøgholt, der tilfældigvis foregik i umiddelbar nærhed af hans kampstade syd for Helligbæk. Ifølge von Willisen selv gjorde manglen på stabsofficerer og en velfungerende stabsorganisation på slesvig-holstensk side også, at kritiske meldinger til og fra fløjene kun kom langsomt frem og tilbage, hvis de da overhovedet kom. Det berøvede ham det beslutningsgrundlag, der var afgørende for hans plan. Dette blev et kritisk problem ved iværksættelsen af modangrebet om morgenen den 25. juli samt i den sene melding til von Willisen, om den danske 3. Brigades fremrykning.¹⁴²

Det forhold, at planerne med sikkerhed ville fejle helt eller delvis, ville have gjort det logisk at uddelegere den fornødne autoritet og handlefrihed til de relevante brigadechefer, og på dansk side til den divisionschef, der havde til ansvar at koordinere flere brigaders indsættelse. Som påpeget var ingen af de øverstkommanderende villige til at tage dette skridt i tide. Von Willisens uddelegering af handlefrihed til oberst von Abercron ved Vedelspang i slagets senere faser er således det eneste tidspunkt, hvor en af de to Overgeneraler reelt uddelegerede beslutningskompetence til en undergiven, og det var på et tidspunkt, hvor Willisens plan var brudt sammen, så han måtte overdrage løsningen af det efterfølgende problem til underføreren. For Willisen vedkommende skyldtes denne handlemåde givetvis hans positivistiske tro på, at kun han, som akademisk og krigsvidenskabeligt dannet officer, besad det nødvendige klarsyn og overblik til at styre kampen.

På den danske side havde von Krogh næppe evne og ambition til andet end at holde sig til den vedtagne plan samt insistere på, at hans divisions- og brigadechefer gjorde det samme. Dette er så meget desto mere bemærkelsesværdigt for så vidt, at den danske hær under udfaldet fra Fredericia i juli 1849 netop havde benyttet sig af en udpræget grad af taktisk uddelegering. Dette var nødvendigt, da

udfaldet fandt sted om natten. Generalmajor von Bülow, den daværende Overgeneral, blandede sig derfor kun i meget begrænset omfang i sine underføreres dispositioner og overlod det i praksis til sine brigade- og bataljonschefer at træffe de nødvendige beslutninger indenfor de skillelinjer og angrebsakser, der var blevet udstukket. Også den slesvig-holstenske forsvarskamp ved Fredericia blev i høj grad gennemført decentralt med beslutningskompetence i praksis uddelegeret til brigade- og bataljonschefer.¹⁴³ Der har således næppe eksisteret nogen praktisk hindring for, at de øverstbefalende på begge sider kunne have uddelegeret mere beslutningskompetence til de relevante underførere. Det er her værd at bemærke, at den eneste forskel på den danske Overkommando ved Fredericia i 1849 og ved Isted i 1850 var, at Overgeneralen var blevet udskiftet. Alle de øvrige officerer i Overkommandoen havde de samme poster, som de havde haft i sommeren 1849. Von Kroghs kvalifikationer til stillingen havde jo også først og fremmest været, at hans helbred havde været tilstrækkeligt godt på det rigtige tidspunkt.

Det er således sandsynligt, at forskellen i ledelsesstil i den danske hær primært skyldtes det faktum, at generalmajor von Krogh i løbet af våbenstilstandsperioden var blevet Overgeneral i stedet for generalmajor von Bülow, men det kan også skyldes, at Overkommandoen på grund af sit syn på slesvig-holstenerne havde den opfattelse, at resultatet af slaget var givet på forhånd, så man ikke længere behøvede at anstrenge sig.

På lavere niveau var den taktiske krise, der opstod hos 2. Division som følge af den slesvig-holstenske 3. Brigades modangreb, også i høj grad selvforskyldt. Divisionens chef generalmajor von Schleppegrell "overstyrede", ganske givet helt bevidst, den praktisk uerfarne militære højskolelærer og stabsofficer oberst Baggesen, chefen for 2. Brigade. For det første ved at tildele tre af hans bataljoner til oberst Læssøe, den erfarne fører af divisionens Avantgarde. For det andet ved at sende hans 3. Reservejægerkorps mod vest for at opnå kontakt med 5. Brigade.

Da krisen så kom og først Læssøe og derefter von Schleppegrell blev dødeligt såret, havde Baggesen ingen mulighed for at overtage føringen af sin brigade og derved påvirke situationen, idet den sidste bataljon, han rådede over, 13. Linjeinfanteribataljon, på dette tidspunkt kæmpede for sin eksistens i Øvre Stolk. Han havde med andre ord ingen styrker tilbage at gribe ind med. Derudover blev Baggesens stabschef, kaptajn Kranold, dræbt, hvilket givetvis heller ikke har hjulpet på hans mulighed for at skaffe sig kontrol over situationen. Det eneste, Baggesen således kunne gøre, var at melde om det skete, vente på forstærkning, samt forsøge at reorganisere resterne af 2. Divisions højre fløj.¹⁴⁴

Samvirke, organisatoriske og teknologiske forhold

Effektivitet i våbnenes optræden og samvirke

Begge sider udnyttede kun i begrænset grad deres artilleri og kavaleri til at opnå afgørende fordele. For artilleriets vedkommende skyldes dette givetvis det store antal taprifler. Eller med andre ord: Feltartilleriet havde svært ved komme tæt

nok på fjendens infanteri til at åbne effektiv ild, uden selv at blive et oplagt mål for modstanderens håndvåben. For at gøre ondt værre var artilleriets ild ikke altid koblet sammen med infanteriets bevægelse, hvorved den effekt, artilleriet trods alt opnåede, gik spildt.

Problemerne med artilleriets indsættelse fremtræder mest tydeligt under den timelange artilleriduel, der udspandt sig i løbet af formiddagen, mens begge sider reorganiserede. Denne koncentration af artilleri betød, at begge sider satte hinanden skak, idet koncentrationen af kanoner omkring chausseen gjorde det svært at foretage offensive bevægelser for nogen af siderne. Der var dog også tidspunkter, hvor artilleriet udmærkede sig, f.eks. under det danske modangreb på Øvre Stolk og den defensive kamp ved Vedelspang, samt under det slesvig-holstenske forsvar af Isted Skov og chausseen, hvor det til sidst primært var kanonilden, der bandt forsvaret sammen. Det var sjældent, at man opnåede den tætte samordning, som lykkedes hos den danske hærs 5. Batteri ved Vedelspang og det 11. Batteri ved Øvre Stolk, hvor infanteri og artilleri reelt kæmpede som en helhed. Hos slesvig-holstenerne forårsagede det også lejlighedsvist problemer, at det gamle bronzeskyts havde underlegen rækkevidde i forhold til jernskytsset.

For kavaleriets vedkommende må problemet nok snarere siges at være en uprofessionel holdning. Man forsøgte konsekvent at opføre sig som slagkavaleri og udføre opsiddede angreb med sablen. Afsiddet kamp blev anset som en opgave for infanteriet til trods for, at det danske kavaleris "exerceer-reglement" specifikt beskriver hvorledes den afsiddede kamp burde indøves og udføres.¹⁴⁵ At det danske kavaleri opførte sig på denne måde fremgår klart af de taktiske eksemplerne fra Langsted, Bollingsted og Lille Dannevirke. Dette til trods for, at den manglende rækkevidde hos kavaleriets karabiner ville være af mindre betydning ved de kortere skudafstande under kamp i by og skov.

Den danske Overkommando, der sammensatte styrkerne til at gennemføre sin plan synes ikke at have forestillet sig, at de broer, Reservekavaleriet skulle bruge for at krydse Bollingsted Å, ville være besat eller ødelagt af fjenden eller, at det lukkede terræn, kavaleriet skulle passere ville være dækket af slesvig-holstenske jægere. Holdningsproblemet prægede også det slesvig-holstenske kavaleri, men da dette ikke udgjorde en central del af den slesvig-holstenske manøvreplan, var de negative konsekvenser mindre. Afsiddet kamp ville dog have betydet, at de involverede kavalerienheder havde skullet efterlade ca. 25-33 % af deres mandskab til at holde styr på hestene, men givet den svage besættelse af objekterne i det danske Reservekavaleris akse ville dette stadigvæk have givet den fornødne talmæssige overlegenhed. Ved den ene lejlighed ved Bollingsted, hvor det danske kavaleri faktisk sad af for at støtte infanteriets kamp, var dette en faktor i, at det var muligt at fastholde det terræn, infanteriet havde vundet. De gange det danske kavaleri gennemførte opsiddet attack under slaget, var der generelt ikke noget problem med aggressiviteten hos mandskabet. Det danske Reservekavaleris passive optræden under forfølgelsen må derfor primært skyldes generalmajor von Flindts uvilje til at presse den slesvig-holstenske hær under dens tilbagegang efter slaget.

På begge sider havde kavaleriet også det problem, at angreb typisk kun blev foretaget i rammen af delingen, halveskadronen eller eskadronen, dvs. med imellem 30-150 mand. Det var størrelsen af de kavaleristyrker, der var stillet til rådighed for samvirke med brigaderne. Opsiddede angreb gennemførtes imod infanterienheder, der typisk som minimum var kompagnier på 200-300 mand. Med andre ord savnede kavaleriets angreb tyngde, hvilket til dels skyldtes, at begge siders Reservekavaleri reelt aldrig blev indsat, og til dels at terrænet som regel var uegnet til opsiddede angreb med større kavalerienheder.¹⁴⁶

Hærenes organisatoriske afbalancering

Hverken de danske eller slesvig-holstenske brigader var organiseret eller dimensioneret efter de opgaver, de skulle løse i rammen af planen. Begge hære havde opbygget brigaderne nogenlunde efter hver sin standard-model. En klar mulighed for at reorganisere strukturen efter opgaven ville have været at lade det danske Reservekavaleri støtte af en til to infanteribataljoner transporteret i hestevogne. Dette var den normale måde at transportere infanteri, der skulle understøtte kavaleri, og var blevet anvendt under de sikringsoperationer, den danske hær havde gennemført i Højer-Tønder området i dagene før slaget.¹⁴⁷ Dette ville have krævet indsættelsen af yderligere hestevogne til transport, men da man havde kunnet finde nok vogne til at transportere infanteriets oppakning under marchen til Flensborg, ville det nok også have været muligt at udspare tilstrækkeligt med vogne til at transportere 1-2 bataljoner. Derved ville det have været muligt at fordrive fjendtlige infanterienheder op til bataljons-størrelse og således åbne marchvejen for kavaleriet.

Den danske 3. Brigade kunne givetvis også have brugt mere kavaleri end de to eskadroner, den var tildelt primært med henblik på at fordrive det slesvig-holstenske kavaleri og derved forhindre det i at opklare og melde om brigadens fremrykning og styrke. Den homogene opbygning af de danske brigader med deres 5-6 bataljoner, som de kun vanskeligt kunne kontrollere med de rådige signalmidler, gik på dansk side fuldstændig fra hinanden under slaget, hvor de – som divisionerne – ved flere lejligheder kom til at fungere som rene puljeenheder for de forskellige bataljoner, der blev sendt frem og tilbage på tværs af organisationen, som den taktiske situation dikterede. Slesvig-holstenerne var her klart bedre til at føre og indsætte deres brigader samlet, omend der også her var enkelte omrokninger af bataljoner på tværs af brigadestrukturen. Men dette hang også sammen med, at de slesvigske-holstenske brigader i planen generelt havde klare, selvstændige opgaver. Hvad de danske brigader angik, opererede disse i høj grad uden forsøg på samordning, selv efter at manøvreplanen var brudt sammen og deres enheder blevet blandet. Virkningerne af dette blev dog delvist udlignet af, at de individuelle bataljoner og jægerkorps generelt var gode til at samarbejde og yde hinanden støtte, også selv om de ikke tilhørte samme brigade. Denne evne til praktisk samarbejde imellem de forskellige afdelinger prægede begge hære.¹⁴⁸

En observation, som samtidige militære analytikere gjorde, var, at de danske

divisionshovedkvarterer reelt ikke løste nogen meningsfyldt opgave.¹⁴⁹ Dette skyldtes delvis, at Overkommandoen fulgtes med 1. Divisions hovedkvarter, hvorved dette reelt var overflødig, idet von Krogh alligevel gav kommandoer direkte til brigadecheferne og endda til de enkelte bataljoner. Også hvad 2. Division angår, ville det givetvis have været muligt at styre den ene brigade (2. Brigade), der i den oprindelige plan ikke havde bundne opgaver eller var i reserve, uden et divisionshovedkvarter. Tværtimod var den danske Overkommandos insisteren på at bevare divisionernes oprindelige organisation uden at give dem klart definerede opgaver direkte skadelig, idet det betød, at 5. Brigades indledende angreb om morgenen den 25. juli blev gennemført uden nogen støtte eller forbindelse til resten af 2. Division, hvorved brigaden blev voldsomt nedslidt af den fjendtlige ild, den mødte i Bøgholt, Bøgmose og på chausseen. Af de to divisionschefer var det således kun generalmajor von Schleppegrell, chefen for 2. Division, der efter ændringerne i den danske plan natten imellem den 24 og 25. juli havde en klart defineret opgave. Han havde nu, uden mulighed for at kontrollere og influere kampen andre steder end ved sin Avantgarde og 2. Brigade, ansvaret for hele den danske hærs hovedfront.¹⁵⁰

Teknologiske forhold

Vi har også adskillige eksempler fra slaget på, hvorledes præcis riffelild på lang afstand fik klar indflydelse på det taktiske resultat. Størstedelen af mandskabet og officererne på begge sider havde indledningsvist kun meget lidt respekt for det faktum, at præcis tapriffelild nu kunne nå ud på afstande, hvor man før havde været sikker. Begge sider oplevede således, at infanteriangreb brød sammen allerede kort efter at have forladt udgangslinjen, samt at artilleri og kavaleri effektivt blev forhindret i at løse deres taktiske opgaver. Den danske hær oplevede tillige et tab af nøglepersonel på kritiske tidspunkter, som følge af officerernes manglende respekt over for fjendens ild, herunder ikke mindst oberst Læssøe og generalmajor von Schleppegrell. Dette kan dog forklares med, at officererne på begge sider, på grund af de dårlige signalmidler, ofte var nødt til at føre deres enheder fra forreste linje, for ved selvsyn at kunne observere situationen og derved kunne træffe deres beslutninger på det bedst mulige grundlag. Og dette måtte primært ske fra hesteryg, for at sikre førerne den nødvendige mobilitet.

En anden faktor var, at den nye percussionsteknologi gjorde skydevåbnene uhørt pålidelige, således de fortsatte med at være effektive og anvendelige selv under den regn, der prægede slagmarken om morgenen den 25. juli. Hvis begge sider havde haft flintelåsvåben, som det ville have været tilfældet blot ti år tidligere, ville regnen i høj grad have tjent til at give den talmæssigt overlegne angriber en afgørende fordel, idet begge siders håndvåben ville have været næsten ubrugelige på grund af vand i låsemekanismen. Infanterikampene ville således i højere grad være blevet afgjort ved bajonetangreb. Hvis infanteriets håndvåben havde været ubrugelige, ville kavaleri og artilleri sandsynligvis også have spillet en større taktisk rolle.

Taktisk optrådte begge sider som nævnt i høj grad, som om de stadig befandt sig i Napoleonstiden. Dette kan dog forklares ved, at taprifler først for alvor blev almindelige i 1850, idet begge hære på baggrund af de foregående års erfaringer havde forøget produktionen og indkøbet af denne type våben i våbenstilstandsperioden. Med andre ord havde man altså endnu ikke nået at vænne sig til, at den ildkraft, infanteriet rådede over, var mere pålidelig, præcis, langtrækkende og destruktiv, end man hidtil havde været vant til. Våbenteknologien havde således ændret sig så hurtigt, at hverken doktrin eller organisation endnu havde nået at følge trop. Man måtte lære i kamp.

Varsling og handlefrihed ved opklaring og sikring

Begge sider begik klare fejl på dette område, omend den danske hær nok udviste de største mangler. Den danske rekognoscering forud for slaget var ikke specielt grundig eller energisk og var primært baseret på agentefterretninger og afhøring af civile. Det ser ikke ud, som om der var nogen klarlægning af efterretningsbehovet eller plan over indhentningen. Herudover gjorde det politiske pres for at få igangsat operationen det også svært at foretage yderligere opklaring. I tilgift ignorerede den danske Overkommando resultatet af næsten samtlige rekognosceringer, der blev foretaget før slaget i sit planlægningsgrundlag. At agentefterretningerne fik så stor betydning gjorde også, at den danske Overkommando kun erkendte den slesvig-holstenske hærs beredskabsområder og derved narrede sig selv til at tro, at modstanderens stilling lå længere mod syd end den reelt gjorde. Under selve slaget fandt man således først fjendens hovedkampstillinger og større manøvreenheder, i det øjeblik man fik kampføling. En medvirkende årsag hertil kan tænkes at være den meget aktive slesvig-holstenske sikringstjeneste, der gjorde det svært for den danske opklaring at komme så langt frem, at de kunne skelne slesvig-holstenernes hovedkampstillinger fra deres udstillede poster og patruljer.

En anden medvirkende årsag kan have været den foragt for slesvig-holstenerne, vi lejlighedsvist finder i vore kilder. Man havde ingen respekt for fjenden og regnede derfor yderligere opklaring for værende overflødig, idet det kun var et spørgsmål om at rykke sydpå, slå det underlødige, forræderiske pak og få afsluttet krigen. Den manglende sikringstjeneste fik også konsekvenser for den danske 3. Brigades forsøg på at omgå den slesvig-holstenske hovedstilling, idet bevægelsen blev erkendt næsten øjeblikkeligt af den slesvig-holstenske opklaring og derved mistede muligheden for taktisk overraskelse og derigennem et operativt resultat af den omgående manøvre. Et andet punkt, hvor den danske opklaring svigtede, var med hensyn løbebroen over Langsø. Broens eksistens blev først kendt forholdsvist sent i den danske planlægningsproces, og 2. Division fik nu den ekstra opgave også at opklare imod broen, som man forventede ville være ved Sønder Farensted. Men i løbet af morgenen den 25. juli blev 5. Brigade så hurtigt bundet i kamp, at 2. Divisions hovedopgave nu blev at rykke denne brigade til undsætning så hurtigt som muligt, hvorved man forsømte alt, hvad der havde med opklaring

og sikringstjeneste at gøre. Det er ikke mærkeligt, for Schleppegrell havde som nævnt nu reelt ansvaret for hele den danske hærs hovedkamp fra Vedelspang til Bøgholt. Opklaring imod broens formodede position blev således først iværksat, da det var for sent, og den manglende flankesikring gjorde, at den slesvig-holstenske 3. Brigades angreb blev både overraskende og ødelæggende.¹⁵¹

De informationer, som det slesvig-holstenske kavaleri og posteringer skaffede, var generelt af god kvalitet og udgjorde en central del af von Willisens planlægningsgrundlag. Generelt var den slesvig-holstenske hærs evne til at holde sig underrettet om den danske hærs fremrykkeveje og dispositioner overlegen. Der var dog også nogle tydelige mangler, f.eks. overså man den danske 2. Divisions fremrykning øst for Isted, og indledningsvist blev den danske styrke ved Solbro vurderet til at være meget større end den reelt var. Den førstnævnte faktor gjorde, at de slesvig-holstenske enheder, der skulle udføre modangrebet, enten kom i føling eller fik deres fremrykkeveje spærret tidligere, end de havde regnet med. Den sidstnævnte faktor var afgørende for de ændringer af slagplanen, som von Willisen begyndte at foretage natten imellem den 24. og 25. juli. I sidste ende fik disse to faktorer tilsammen planen til at kuldsejle.

Hvorfor tabte den danske hær ikke?

Som allerede påpeget, var det von Willisens beslutning ved middagstid den 25. juli om at afbryde kampen og trække sig tilbage, der gjorde, at slaget sluttede. Det var ikke nogen form for taktisk overlegenhed fra dansk side. Begge sider havde forberedt sig på muligheden af et tilbagetog i løbet af formiddagen den 25. juli efter de indledende voldsomme sammenstød var overstået, men i sidste ende var det von Willisen, der blinkede først.¹⁵² Det er selvfølgelig muligt, at von Willisen under alle omstændigheder ville være blevet tvunget tilbage af det danske frontalangreb, der blev iværksat omkring middag, kombineret med den trussel, den danske 3. Brigade udgjorde imod den slesvig-holstenske hærs tilbagegangsvej, men vi kan ikke vide det. Som vi også har set, skete der flere graverende fejl i den danske planlægning, organisation og opklaring, der reelt kunne have afgjort slaget til slesvig-holstensk fordel. Så hvorfor tabte den danske hær ikke?

Underføreres selvstændige taktiske initiativ og udnyttelse af terrænets muligheder

På begge sider var der eksempler på, at underførere handlede selvstændigt indenfor rammen af den overordnede plan, ikke altid fordi de havde fået delegeret autoriteten til at gøre dette, men fordi det forekom dem åbenlyst rigtigt at handle således. Det bedste eksempel her er oberst Krabbes seje forsvar nord for Vedelspang i løbet af morgenen og formiddagen den 25. juli, hvor den danske 1. Brigade effektivt fik lukket den slesvig-holstenske 2. Brigade inde, så den ikke kunne manøvrere frit og udfylde sin rolle i manøvreplanen. Krabbe forstod helt korrekt, at hvis hans enhed gav efter, ville 2. Divisions østlige flanke sandsynligvis blive rul-

Oberstløjtnant Frederik Henckel.
1799-1855. Under slaget ved Isted førte han som chef for 2. Divisions Reserve også sin egen 1. Reservebataljon, der var blevet forstærket med ekstra infanteri, kavaleri og artilleri. Hans øjeblikkelige selvstændige indgriben, der fandt sted på eget initiativ og uden at vente på ordre fra foresatte, var stærkt medvirkende til, at den kritiske situation ved Øvre Stolk blev stabiliseret. (Litografi. Em. Barentzen & Co. lith. Inst. Det Kongelige Bibliotek)

let op. Krabbe blev dog her både hjulpet af, at de enheder, han rådede over, havde en stor andel af taprifler, samt, at von Abercron optrådte særdeles passivt til trods for sin overlegenhed i infanteri og artilleri.

Det samme gælder for generalmajor von Schleppegrell og oberst Læssøes forståelse af den rolle, som kontrollen over Gryde Skov spillede, idet dette ville forankre den danske 2. Divisions fløj på Langsø. En samtidig fremtrængen her ville både kunne true flanken på eventuelle slesvig-holstenske enheder i Isted Skov og blokere passet imellem Langsø og Isted Sø for fjenden. Et tredje eksempel er oberstløjtnant Henckel, føreren for 2. Divisions Reserve, der klart forstod, at hans opgave var at modangribe den slesvig-holstenske 3. Brigade i Øvre og Nedre Stolk øjeblikkeligt uden at afvente ordrer for herefter at indlede en ihærdig forfølgelse. Uden hans indsats kunne oberst Trepkas 13. Linjeinfanteribataljons ihærdige forsvar af Øvre Stolk have været meningsløst. Sammen afsporede disse tre hændelser fuldstændigt den slesvig-holstenske plan, idet de enten stoppede eller afbødede virkningen af von Willisens planlagte omgående bevægelser.¹⁵³

På den slesvig-holstenske side er det bedste eksempel generalmajor von Baudissin, der med den korrekte føring af 1. Brigades enheder samt blokeringen af de vitale overgange over Trenen og Bollingsted Å både sørgede for at understøtte

Avantgardebrigadens kamp omkring chausseen, og for at dække den slesvig-holstenske hærs venstre flanke. Herved bandt han store dele af den danske hærs 5. og 6. Brigade i Bøgmose og Bøgholt, hvor disse led alvorlige tab og blev standset. Derved blev det umuligt at besætte Engbro, hvilket resulterede i, at det danske Reservekavaleri måtte opgive at udføre sin planlagte bevægelse, hvorved et element i den danske manøvreplan måtte opgives. Også den danske 3. Brigade blev forsinket takket være det energiske forsvar af Solbro den 24. og 25. juli. På denne måde hjalp den slesvig-holstenske 1. Brigade, samt dele af Avantgardebrigaden, med til at binde ca. 40 % af den danske hærs enheder, således disse ikke umiddelbart kunne indsættes eller forskydes til andre dele af slagmarken. Dette er så meget mere imponerende for så vidt, at størstedelen af den slesvig-holstenske 1. Brigade var bevæbnet med glatløbede skydevåben. Men fordi kampafstandene i Bøgmose og Bøgholt var korte, har dette givetvis været af mindre betydning.

Robusthed ved sammenhold og kamperfaring i den enkelte enhed

Dette er et af de få punkter, hvor den danske 1850-hær var den slesvig-holstenske klart overlegen. Både 13. Linjeinfanteribataljons 1½-time lange kamp om Øvre Stolk, samt 1. Brigades seje forsvar af stillingen nord for Vedelsvang kunne kun lade sig gøre med veluddannede og sammenarbejdede enheder, der havde en stærk kadre. Oberst Trepka, chefen for 13. Linjeinfanteribataljon, samt tre ud af fire kompagnichefer og store dele af de øvrige befalingsmænd havde f.eks. været ved enheden siden april 1848. Det samme gjorde sig gældende for 10. Lette Bataljon, hvor oberstløjtnant Ræder havde været bataljonschef siden 1848 og tre ud af fire kompagnichefer ligeledes havde været ved bataljonen i mindst et år. Det er dog her værd at fastholde, at der ikke er noget, der tyder på, at de danske enheder, der kæmpede ved chausseen og i Bøgholt og Bøgmose, var specielt dårligere stillet hvad angik uddannelse, sammenhold og kamperfaring. 11. Bataljons chef havde således også været med fra krigens start, og alle kompagnicheferne havde været over et år ved enheden, men det hjalp stadig ikke på det faktum, at bataljonens isolerede angreb syd for Bøgmose blev bragt til standsning sidst på morgenen den 25. juli. Også 1. og 2. Lette Bataljon, der kæmpede ved Helligbæk den 24. juli og i Bøgholt og Bøgmose den 25. juli havde kontinuerligt haft de samme bataljonschefer siden 1848. Halvdelen af kompagnicheferne i begge bataljoner havde også været med siden 1848, imens resten først kom til enhederne i 1849. Betydningen af den danske overlegenhed på dette område var således situationsbestemt. Eller med andre ord: Selv den bedst sammenarbejdede og trænedede enhed kommer til kort, hvis den isoleret forsøger at rykke frem igennem terræn, hvor fjenden besidder ildoverlegenhed.¹⁵⁴

At de slesvig-holstenske bataljoner viste opløsningstendenser i slagets sidste del til trods for det faktum, at de befandt sig i defensiven og for nogles vedkommende ikke engang havde været i særlig hård kamp, må givetvis også skyldes omrokeringen og udnævnelsen af nye førere, samt at reorganisationerne og nødvendige ændringer i taktik kun blev nødtørftigt indøvet. En anden mulig forklaring

var den udbredte brug af halvbataljonerne, som selvstændige taktiske enheder, hvilket gjorde det svært at føre og påvirke bataljonen, idet halvbataljonerne ofte kunne være indsat langt fra hinanden. Det er her værd at bemærke, at den slesvig-holstenske 1. Brigade, der bevarede sin kampkraft hele slaget igennem, kun i mindre grad ser ud til at have indsat sine bataljoner i taktisk selvstændige halvbataljoner. Det er også værd at påpege, at hverken det slesvig-holstenske kavaleri eller artilleri udviste lignende opløsningstendenser i løbet af slaget.¹⁵⁵ Tværtimod bevarede de i høj grad deres kampevne. Disse våbenarter havde da heller ikke gennemgået nogen nævneværdig reorganisering. På den anden side er det også værd at huske på, at infanteriet bar hovedparten af kampbelastningen og derfor også led størstedelen af tabene. Men dette gjaldt for begge sider. De fleste danske infanterienheder var således i stand til at bruge kamp pausen i løbet af formiddagen til at reorganisere og klargøre til ny offensiv virksomhed til trods for de tab, de havde lidt. Dette var ikke tilfældet for de slesvig-holstenske infanterienheder i centrum, der i høj grad forblev desorganiserede.¹⁵⁶ Dette faktum må primært tilskrives forskellen i enhedernes uddannelsesniveau og sammenhold. Dette blev igen påvirket både af forskellen i de to hæres mobiliseringstidspunkt, hvor den danske hær havde haft over 1½ måned til at samarbejde sine mobiliserede enheder, imens den slesvig-holstenske hær kun havde haft lidt under to uger.

Reduktion af sårbarhed ved taktiske reserver

Oprettelsen og indsættelsen af reserver var igen et af de punkter, hvor den tal-mæssigt overlegne danske hær for det meste forstod at handle rigtigt og selvfølgelig havde lettere ved dette netop pga. denne overlegenhed. Indsættelsen af 2. Divisions Reserve fik næsten øjeblikkeligt stabiliseret krisesituationen ved Øvre Stolk, og indsættelsen af 4. og 6. Brigades enheder gjorde, at det var muligt at fortsætte med at angribe, efter at de indledende fremstød om morgenen den 25. juli var endt blodigt uden at opnå større resultater. Indsættelsen af den danske 1. Brigades reserve ved forsvaret af Nordre Farensted, i form af 4. Linjeinfanteribataljon, hjalp også med til at stabilisere brigadens forsvar og købte tilstrækkeligt med tid til, at chefen for den slesvig-holstenske 2. Brigade anså fortsat angreb som formålsløst. Der var dog ofte alvorlige problemer med at sikre det bedste tidspunkt og rette sted for indsættelsen af reserverne, noget der, som allerede nævnt, ofte skyldtes den danske Overkommandos indblanding i den måde, som reserverne blev indsat på. Det var tilfældet ved Helligbæk den 24. juli, hvor indsættelsen skete på generalmajor von Moltke, chefen for 1. Divisions, ordre. Det var ligeledes tilfældet under kampene i Bøgmose og Bøgholt den 25. juli. I begge tilfælde fandt indsættelsen af reserven nærmest sted automatisk, uden at det ser ud til, at hverken von Moltke eller Overkommandoen havde foretaget overvejelser om, hvorvidt det ville tjene noget taktisk formål at indsætte reserven for at fastholde offensiven. En mere tilbageholdende og velovervejet dansk indsættelse af 1. Division i Bøgmose og Bøgholt, kombineret med en mere defensiv taktisk opstilling, ville måske have været nok til at stabilisere situationen. Herved ville man have

undgået, at de forstærkende bataljoner endte i samme håbløse angrebsterræn som halvdelen af den danske 5. Brigade. Det faktum, at alle danske reserver var opbrugt ved slagets slutning, umuliggjorde, at det danske infanteri kunne indlede en effektiv forfølgelse og ødelæggelse af den slesvig-holstenske hær, imens denne var sårbar under sit tilbagetog.

Værdien af reserver ses også klart når vi tager den slesvig-holstenske hærs situation i betragtning, idet dennes reserve som regel var indsat enten i forbindelse med de planlagte offensive bevægelser eller for at blokere den danske 3. Brigades bevægelse. Derfor havde den slesvig-holstenske hær slidt sig selv op ved forgæves offensiv optræden og havde i slagets slutfase svært ved at udspare tilstrækkeligt med enheder til at imødegå den danske 3. Brigades trussel imod den vestlige flanke. Manglen på en reserve var således en medvirkende årsag til, at von Willisen omkring middag endegyldigt valgte at opgive stillingen ved Isted Skov og gå tilbage mod Slesvig, idet den danske hær tydeligvis stadig rådede over enheder, der både var indsatsklare og kunne true den slesvig-holstenske hærs stilling og tilbagegangsvej.¹⁵⁷

Når blokeringer i Krigsførelsens kredsløb fører til øget taktisk sårbarhed

Når vi tager alle disse faktorer i betragtning, kan vi konstatere, at “Krigsførelsens kredsløb” – dvs. en friktionsløs tilpasning af optræden (doktrin) og organisation til ny teknologi – hverken fandt sted på den ene eller anden side. Dette bidrog til at give slaget dets unikke karakter.

Både den danske og slesvig-holstenske hær var således uforberedt på den voldsomme ildvirkning og begrænsende effekt på manøvre mulighederne, som den øgede tildeling af taprifler betød. De teknologiske muligheder blev ikke afspejlet i organisation og doktrin. Herudover havde kavaleriet det problem, at det insisterede på at optræde opsiddet, hvorved det ignorerede den gældende doktrin og derved selvforskyldt gjorde sig mindre taktisk relevant. Gennem den manglende tilpasning til de ændrede vilkår øgedes organisationens sårbarhed.

Den højere taktiske føring var heller ikke tilpasset de meget begrænsede signalmuligheder. Hos de øverstbefalende på begge sider sås en klar tilbøjelighed til kombination af mikrostyring og disponering på et løst efterretningsgrundlag. Dette medvirkede til, at de planlagte bevægelser hurtigt blev så friktionsramte og manglende i tyngde, at de slog fejl. Friktion og forvirring blev yderligere øget ved, at brigaderne blev brugt som puljeenheder, især på dansk side, så organisation og derigennem kommandorutiner blev undergravet. At man på dansk side ikke gav de to divisioner klare opgaver og koordinationsansvar skabte yderligere problemer. En dysfunktionel organisation blokerede for en hurtig læring og tilpasning af fremgangsmåder.

Problemerne må primært ses som en konsekvens af det forhold at Første Slesvigske Krig og andre krige helt op til og inklusive starten af Første Verdenskrig

Istedløven.

Som en del dyrkelsen af de sejrige faldne i Første Slesvigske Krig blev et større erindringssted opført på Flensborg Gamle Kirkegård. Hovedmonumenterne her var en enorm bronzeløve samt en tilhørende gravhøj, hvor de officerer, samt enkelte underofficerer og menige, der faldt i slaget, var begravet. Monumenterne tjente som en tydelig dansk-national manifestation i Slesvig. Som en konsekvens heraf blev selve løven fjernet efter det danske nederlag i 1864 og først returneret i 2011 efter at have været placeret i Berlin og derefter København. (Foto: Michael H. Clemmesen)

fandt sted i en militær overgangsperiode, hvor det mest effektive samspil mellem ny teknologi, doktrin og organisation var under konstant ændring. Skiftet blev erkendt gradvis, langsomt og modstræbende, hvilket hæmmede og udsatte accepten af, at de eksisterende taktiske fremgangsmåder blev stadig mere forældede eller overflødige.

Istedslagets forløb blev klart påvirket af det faktum, at det fandt sted i begyndelsen af den 50-årige periode, hvor riflede håndskydevåben gradvist kom til at dominere. Mens balancen mellem betydningen af ild og bevægelse havde været nogenlunde stabil siden Napoleonskrigene, var vægten nu entydigt ved at tippe til fordel for den sigtede ild fra småkalibrede riflede våben.

Sådan som den slesvig-holstenske hær havde valgt at placere sig i terrænet, er det i bagklogskabens lys klart, at hvad end den danske hær valgte at gøre, måtte slaget uundgåeligt tage karakter af en frontal nedslidning og gennembrydning af den slesvig-holstenske stilling, kombineret med lejlighedsvist forsvar ved slesvig-holstenske modangreb. Men denne frontale nedslidning burde være sket på danske præmisser, under udnyttelse af den danske hærs talmæssige overlegenhed. I stedet blev denne overlegenhed sat over styr, for det første ved 3. Brigades halv-hjertede og dårligt forberedte omgående manøvre, for det andet ved Reservekavaleriets afslappede beskæftigelsesridt uden mulighed for at bidrage til hærens sikring eller opklaring og endelig ved Overkommandoens indsættelse af ca. 25 % af hærens infanteri uden klart mål i Bøgmose og Bøgholt.

Efter at de slesvig-holstenske modangreb imod den danske venstre flanke var mislykkedes, blev konfrontationen imellem de to hære i stedet tilnærmelsesvist jævnbyrdig. Slaget sluttede således ikke fordi den ene part havde tilkæmpet sig nogen form for taktisk overlegenhed, men fordi von Willisen ikke længere ønskede at fortsætte kampen.

Forskningsstatus og yderligere læsning

På dansk side fremkom der umiddelbart efter slaget to supplerende fortællinger, der sammen giver den tolkning af slaget, der har bestået indtil nu. Den første fortælling anså Istedslaget som en slags nationalt offer for det danske folk og fædreland, der blev vundet i kraft af den danske soldats offervilje og dødsforagt. Det var således viljen til at angribe på trods af tab, der afgjorde slaget, ikke de respektive siders planlægning, organisation, udrustning eller føringsvirksomhed. Den anden fortælling er den dyrkelse, der skete af de officerer, der havde lidt heltedøden i spidsen for deres folk. De to mest åbenlyse eksempler her er oberst Læssøe og generalmajor von Schleppegrell. Fjernere er det generalmajor von Krogh, der godt nok ikke døde, men som i eftertiden fremstod som "Sejrherren fra Isted", fordi han jo var til stede som kommanderende general. Tilnavnet "Krogh" bruges således stadig til klasser på Hærens Officersskole. Det overvejende positive billede, der i eftertiden blev tegnet af disse officerer, beskyttede dem imod en kritisk fremstilling af deres handlinger og gjorde, at deres navne

Oberst Frederik Læssøe og generalmajor von Schleppegrell afbilledet på Istedløven. Begge officerer havde gjort en glimrende indsats under Første Slesvigske Krig. Idet disse to var nogle af Hærens mest kendte officerer i offentligheden, var det naturligt at give dem en plads på siden af selve Istedløven. På denne måde er deres navne nu blevet dem, man husker og forbinder med slaget, hvorimod andre officerer såsom oberst Trepka og oberstløjtnant Henckel, hvis opførelse i slaget næppe kan siges at have været mindre tapper eller afgørende, derimod er glemt i dag. Von Krogh ønskede også at demonstrere sit tilhørsforhold til de faldne og til slaget og blev derfor, i modsætning til hovedparten af de øvrige overlevende officerer fra kampen, gravlagt på Flensborg Gamle Kirkegård, da han døde i 1860. Von Krogh er afbildet på den modsatte side af løven.
(Foto: Michael H. Clemmesen)

blev dem, man i den populære bevidsthed forbandt med slaget. I stedet for blev skylden for de ting, der gik galt, givet til deres undergivne. I von Kroghs tilfælde hans stabschef oberst Flensborg samt oberst Schepelern, chefen for 3. Brigade. Oberst Flensborg blev primært bebrejdet sin planlægning af slaget, imens oberst Schepelern blev bebrejdet, at han ikke havde optrådt mere selvstændigt under den omgående bevægelse. Hvad generalmajor von Schleppegrell og oberst Læssøe angik, var det oberst Baggesen, chefen for 2. Brigade, der med sin melding til Overkommandoen fik skylden for, at den slesvig-holstenske 3. Brigades angreb udviklede sig til den krise, der foranledigede generalmajor von Krogh til at tilbagekalde den danske 3. Brigade. Tværtimod fastholdt den traditionelle danske fortælling om slaget, at den indledende danske plan var god, og at Overkomman-

doens fastholdelse af planens hovedtræk var en af sejrens hovedårsager, samt at planen ville være lykkedes fuldt ud, hvis bare den omgående bevægelse var blevet gennemført.¹⁵⁸

Disse fortællinger ses i de populærhistoriske værker, som udkom allerede i 1850'erne, og er tydelige i både N.F.S. Grundtvigs digt "Det var en Sommermorgen", samt H.P. Holsts "Slumrer sødt i Slesvigs Jord", der netop handler om slaget og betoner den danske offervilje som nøglen til sejren. "Det var en Sommermorgen" også kaldet "Det var på Isted Hede" bruges stadig ved militære bisættelser.¹⁵⁹ Det store erindringssted konstrueret på Flensborg gamle Kirkegård i starten af 1860'erne, med Istedløven som sit centrum, er også et godt eksempel på, hvorledes begge fortællinger, offerviljen og dyrkelsen af slagets helte, kan sammenfattes i et monument.¹⁶⁰

Fortællingerne blev fastholdt og udbygget i den populære militærhistoriske litteratur, der blev skrevet i de første 75 år efter slaget. Denne var primært beregnet på at være nationalt dannende og ikke analyserende. Datidens (og til dels også nutidens) faghistoriske forfattere anså militærhistoriske emner såsom Første Slesvigske Krig som uinteressante og leverede derfor aldrig nogen form for korrektion af den populærhistoriske opfattelse.¹⁶¹ Idet der siden 1950'erne heller ikke har været bedrevet egentlig militærhistorisk forskning indenfor emnet, har de etablerede tolkninger indtil nu ligget fast, siden de blev konsolideret i starten af 1900-tallet.¹⁶²

Den tyske og slesvig-holstenske historieskrivning og overordnede fortælling om slaget har primært været beregnet på at forklare, hhv. bortforklare, hvorfor det gik som det gik. I tysk historieskrivning blev den Første Slesvigske Krig også forholdsvist hurtigt glemt til fordel for de senere krige i 1864, 1870-1871, 1914-1918 og 1939-1945, der først skulle forene de tyske stater til en samlet nation, for derefter at splitte dem igen indtil 1990. Selv om von Willisen fortsatte sin skrivevirksomhed om militære emner, leverede han aldrig selv en tilbunds-gående analyse af de otte måneder, hvor han havde ført den slesvig-holstenske hær i felten. Hans undergivne udgav derimod en hel del bøger, alle beregnet på at forklare deres part i slaget. I denne litteratur bliver skylden for nederlaget ved Isted som regel tilskrevet von Willisen og den slesvig-holstenske Generalkommandos svigtende føring. Et tema var, at von Willisens valg af Isted-stillingen gav den danske hær en for god udgangsposition. I stedet for burde han allerede i midten af juli være rykket nordpå til Flensborg, for derved at sikre så store dele af Slesvig som muligt imod den danske fremrykning Dette ville angiveligt også have gjort det muligt at besejre den danske hær stykvist, inden den kunne nå at forene sig ved Flensborg.¹⁶³ Et andet og mere udbredt tema var den slesvig-holstenske Generalkommandos utidige ændring af planen og indblanding i brigadechefernes dispositioner. Dette var angiveligt skyld i, at modangrebet blev iværksat for sent, samt at de slesvig-holstenske brigader, der reelt havde fremdrift, blev handikappet af generalløjtnant von Willisens og major Wynkens indblanding og overstyring af brigadechefernes dispositioner. Et typisk

Oberst August Baggesen.

1795-1865. I perioden før Første Slesvigske Krig havde Baggesen været en af de bærende lærerkræfter på den kgl. Militære Højskole. Efter krigsudbruddet udfyldte han forskellige administrative stabsstillinger fjernt fra kampområdet. Før fjendtlighederne brød ud igen i 1850 blev han chef for en brigade, idet posten var blevet ledig som følge af oprettelsen af divisionskommandoerne. Under resten af felttoget førte Baggesen sin brigade, men fik aldrig lejlighed til at udmærke sig som troppfører. Efter krigen var han chef for Generalstaben. Ligesom Schepelern har også Baggesen traditionelt været et yndlingsmål, når ansvaret for udfaldet af slaget ved Isted skulle placeres.

(Litografi. Em. Barentzen & Co. lith. Inst. Det Kongelige Bibliotek)

undertema her var, at slaget kunne have været vundet, hvis bare von Willisen i de senere faser havde haft lidt mere koldt vand i blodet. Ved at trække resterne af 2. og 3. Brigade ind til Isted og indsætte dem her ville det angiveligt have været muligt at bringe det danske angreb til standsning i løbet af eftermiddagen, idet den danske hær ikke længere rådede over en frisk og angrebsklar reserve og derfor ville have været nødt til at gå tilbage mod Flensborg ved mørkefald. Denne tolkning af slaget har levet videre i den tyske historiografi indtil i dag.¹⁶⁴

Denne artikel er på nogle punkter enig med de etablerede danske tolkninger

på både dansk og tysk side. At visse danske enheders hårdnakkede modstand og korrekte udnyttelse af terrænet var afgørende for slagets udgang, er korrekt. Men som vi har set i analysen, er denne tolkning kun delvist rigtig, idet ikke nok så meget offervilje og angrebslyst kunne få de indledende danske angreb hen over Bøgmose til at lykkes overfor koncentreret slesvig-holstensk tapriffelild og heftige modangreb under den kompetente von Baudissins føring.

Den traditionelle danske tolkning af slaget, med dens vægt på dansk offervilighed og kampvilje, undervurderer også betydningen af planlægning, føring og opklaring. Vi kan nu se, at generalmajor von Kroghs dispositioner ikke var specielt fremragende på disse områder. Ved krigsrådet forud for slaget underkendte han sin stabschef og dennes plan i de tilstedeværende officerers påsyn. Tværtimod stemte han for den reviderede plan, hvorved han også implicit fik ejerskab over denne i kraft af sin rolle som øverstkommanderende. Det er således ikke rimeligt alene at bebrejde Overkommandoens stabschef oberst Flensborg for planens fejl og mangler, idet von Krogh jo selv havde accepteret denne, efter den var blevet modificeret. Von Krogh bærer således et hovedansvar for den danske plan og specielt for, at dens udførelse blev som den blev.

Det forekommer også urimeligt at give oberst Schepelern skylden for, at 3. Brigades omgående bevægelse ikke lykkedes. Ordren om at vende om var klar, og von Krogh forsøgte hverken at ændre eller tilbagekalde den.¹⁶⁵ Den var nødvendig, fordi 1. Divisions andre brigader var blevet forbrugt i Bøgmose. Hvis bevægelsen var blevet gennemført som planlagt, er det selvfølgelig muligt, at den danske 3. Brigades angreb ville have været i stand til at afskære dele af den slesvig-holstenske hær, men som vi allerede har set, var 3. Brigades fremrykning erkendt allerede den 24. juli, og von Willisens havde da også sidst på formiddagen den 25. juli indsat sin sparsomme reserve til at dække sin flanke mod vest. Det er selvfølgelig muligt, at 3. Brigade ville have kunnet kæmpe sig vej igennem flankesikringen, men næppe så hurtigt, at det ville have været muligt at omfatte og nedkæmpe større dele af den slesvig-holstenske hær, som allerede på dette tidspunkt havde fået befaling om at gå tilbage fra stillingen ved Isted.

Samtidig kan vi også se generalmajor von Schleppegrell og oberst Læssøe for dygtige men samtidig risikovillige officerer, der korrekt så den taktiske mulighed der lå i hurtigt at besætte Gryde Skov. Hverken generalmajor von Schleppegrell eller oberst Læssøe havde dog kunnet forudse, at de begge to ville blive dødeligt såret. I kraft af deres ændringer af 2. Divisions slagorden og kommandoveje opnåede de hurtigt at kunne besætte nøgleterrænet ved Gryde Skov, men var samtidig med til at forværre den krise, der opstod som følge af den slesvig-holstenske 3. Brigades overraskende angreb. Oberst Baggesen blev reelt sat fuldstændigt uden for indflydelse, hvilket logisk set også bør fritage ham for en stor del af ansvaret for, at tingene gik som de gik.¹⁶⁶

Hvad den slesvig-holstenske tolkning af slaget angår, underbygger denne artikels analyse kritikken af von Willisens for hans og Generalkommandoens forsøg på at detaljestyre de forskellige brigader. Resultatet var ikke heldigt. I sidste ende

var det også von Willisen, der traf beslutningen om at afbryde kampen, hvorved han bærer hovedansvaret for slagets udfald. Derimod var von Willisens beslutning om at indtage og indrette stillingen ved Isted givetvis korrekt, og hans slagplan var grundlæggende sund og velforberedt. En fremrykning længere nordpå ville for det første have nedslidt den slesvig-holstenske hærs kampkraft igennem den udmattende march, og for det andet ville den have fjernet hæren fra sine forsyningsområder samt fra det forsvarsegnete terræn som den slesvig-holstenske hær skulle bruge for at udligne den danske hærs talmæssige overlegenhed.

Hvad litteraturen angår, er den mest detaljerede skildring af slaget givet i 2. Afdeling af det 3. Bind af Generalstabsværket "Den dansk-tydske krig i Aarene 1848-1850". Den hidtil mest moderne og bedste analyse af slaget foretaget af en officer er gennemført af oberstløjtnant Morten Vesterdal i hans "Slaget ved Isted 25. juli 1850" fra 1978.¹⁶⁷

Den bedste beskrivelse af den slesvig-holstenske hær er den tyske historiker Jan Schlürmanns doktorafhandling "Die schleswig-holsteinische Armee 1848-1851" fra 2004. En kortfattet beskrivelse af den danske hær under krigen er givet i Tøjhusmuseets jubilæumsbog om Treårskrigen udgivet i 1948-49, redigeret af oberstløjtnant Jørgen Paulsen, men hvad dette emne angår, er der i høj grad brug for opdateret viden foretaget på baggrund af ny forskning. Herudover er der en del biografier og selvbiografier, skrevet om og af de involverede. Alle disse værker er løbende refereret i denne artikels noter.

Noter

- 1 Som gengivet i Generalstaben, *Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-50. Udarbejdet på Grundlag af officielle Documenter og med Krigsministeriets Tilladelse. 3. del Krigen i 1850*, (Kjøbenhavn 1. Afdeling 1880, 2. Afdeling 1882, 3. Afdeling 1887) pp. 593-594.
- 2 For den danske hærs vedkommende udgøres det primære kildegrundlag til slaget af Overkommandoen for den aktive Armés arkiv 1850-1851 (0602-31 pakke 15, 16 og 17) samt fægtningsrapporterne fra de forskellige bataljoner, jægerkorps, regimenter og batterier, alle i Rigsarkivet. Disse danner baggrunden for det danske Generalstabsværk, der er brugt som generel reference i denne artikel. For den slesvig-holstenske hærs vedkommende er meget af det, vi har bevareret om slaget, spredt ud i de forskellige historiske og biografiske værker, der udkom i løbet af 1850'erne og senere.
- 3 Paulsen, Jørgen, *Billeder fra Treaarskrigen 1848, 1849, 1850*, Det Nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg (København 1952).
- 4 Bjørn, Claus, "Fra Helstat til Nationalstat", Claus Bjørn & Carsten Due Nielsen (red.), *Dansk Udenrigspolitik Historie 3. Bind. Fra Helstat til Nationalstat*, (Gyldendal 2003) pp. 99-104.
- 5 Bjørn (2003), pp. 105-118. Generalstaben, *Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-50. Udarbejdet på Grundlag af officielle Documenter og med Krigsministeriets Tilladelse. 1. del Krigen i 1848* (1. Afsnit: Kjøbenhavn 1867, 2. Afsnit: Kjøbenhavn 1870, 3. Afsnit: Nyborg 1871), pp. 1252-1253; Schlürmann, Jan, *Die schleswig-holsteinische Armee 1848-1851*, (Tønning 2004), pp. 74-78, 111-118, 236-238.
- 6 Bjørn (2003), pp. 118-123; Schlürmann (2004), pp. 123-134.
- 7 Bjørn (2003), pp. 123-125; Generalstaben, *Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-50. Udarbejdet på Grundlag af officielle Documenter og med Krigsministeriets Tilladelse. 2. del Krigen i 1849* (1. Afsnit: Nyborg 1873, 2. Afsnit: Kjøbenhavn 1877, 3. Afsnit: Kjøbenhavn 1878), pp. 1065-1067; Lüders, Theodor 1851, *General Willisen und seine Zeit. Acht Kriegsmonaten in Schleswig-Holstein*, (Stuttgart 1851). 3. Oplag, pp. 1- 7. Neergaard, Niels, *Under Junigrundloven. En fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866. 1 Bind*. (Kjøbenhavn 1892, genoptrykt 1973), pp. 445-464, 482-483; Schlürmann (2004), pp. 135-142.
- 8 August, Friedrich Emil, Prinz von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, *Aufzeichnungen des Prinzen Friedrich von Schleswig-Holstein-Noer aus den Jahren 1848-1850*, (Zürich 1861), pp. 350-352; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.), *Die Schlacht bei Idstedt am 24. und 25. Juli und die vorangegangenen Operationen vom Einrücken der beiderseitigen ins Schleswigsche bis zur Schlacht. Mit einem Anhang: Ueber einige Verhältnisse der Schleswig-Holsteinischen Armee von Jahr 1850*, Beihefte zum Militär Wochenblatt 1851 Juli, August, September 1851, (Berlin 1851), p. 79; Lüders (1851), pp. 7-13, 15-19, 29-33. Lütgen, A. *Feldzug der Schleswig-Holsteinischen Armee und Marine im Jahre 1850 mit 3 Karten von O. Q. M. Geertz*, (Kiel 1852), p. 7; Neergaard (1892), pp. 476-481; Schlürmann (2004), pp. 146-149, 380-387; Wangenheim, Udo von, *Erinnerungen an Schleswig-Holstein aus den Jahren 1850 und 1851*, (Hildburghausen 1852), pp. 3-10; Willisen, Karl Wilhelm Freiherr von, "General Wilhelm von Willisen. Aus den Tagebüchern desselben", *Die Grenzboten. Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst. 21. Jahrgang. II. Semester IV. Band*, (Leipzig 1862), p. 231.
- 9 Bjørn (2003), pp. 125-129; Feddersen, Karl Sax, "Kriegstagebuch vom anno 1849/50 des Musketiers Godber Feddersen 3. Companie 2. L. Inf-Bataillon", *Zwischen Eider und Wiedau*, (1971), p. 129; Generalstaben 3. Del, 2. Afdeling Bilag 2, pp. 93-94; Ipsen, Adolf, *Erinnerungen aus dem Schleswig-Holsteinischen Feldzüge vom 1850*, (Kiel 1851), p.5; Lütgen (1852), pp. 14-15, Neergaard (1892), pp. 464-476, 482-483; Schlürmann (2004), pp. 157-159; Wangenheim (1852), p. 15.
- 10 Schlürmann (2004), pp. 415-430, 442-443, 449-450, 457-472.
- 11 Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 79; Schlürmann (2004), pp. 238-240, 365, 498-499.
- 12 Generalstaben 3. Del, p. 55; Neergaard (1892), p. 481; Hoff, Arne, "De skandinaviske frivillige", *Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen 1848-49-50*, Bind 2, Paulsen, Jørgen (red.), (1949), p. 41.

- 13 Anonymus (Anon.), *Beiträge zur Beurtheilung des deutsch-dänischen Krieges von einem Generalstabsoffizier a.D.* (Hamburg 1851), p. 10; Ipsen (1851), pp. 3-4; Lüders (1851), p. 59; Neergaard (1892); Schlürmann (2004), pp. 327-332; Willisen (1862), p. 228.
- 14 Vi finder blandt andet denne holdning i de menige soldaters breve (se Allen, C.F. (red.), *Breve fra Danske Krigsmaend, skrevne til Hjemmet under Felttogene 1848. 1849, 1850*, (Kjøbenhavn 1873), pp. 211-212); infanteriofficeren Jacob Ræder giver i sine erindringer også flere eksempler (Ræder, Jacob, *Krigserindringer fra 1848-50*, (København 1911), pp. 18-20, 69); ligeså kavaleribefalingsmændene Cai Hegermann-Lindencrone i *Min faders erindringer*, (København 1939), pp. 65-71, 117-118, 121-123, 147-151); Kloppenborg, Jacob H., *En gammel Soldats Erindringer*, (Kjøbenhavn 1861) 1. udgave pp. 131, 146-147, 196-197; Overkommandoens Souschef von Kauffmann, major Heinrich August Theodor, *Mit liv*. Udgivet og kommenteret af Johannes Nielsen, (Odense 1983), p. 62; Jensen, N.P., *Kampen om Sønderjylland*. 3. Bind, (Kjøbenhavn 1916), pp. 10-11; Neergaard (1892), p. 484; Vaupell, Otto, *Kampen om Sønderjylland. Bind 3. Krigen i 1850*, (Kjøbenhavn 1867), pp. 22-23, 37-39; Vesterdal, Morten, *Slaget ved Isted 25. juli 1850*, (København 1978), p. 5; også Anon. (1851), p. 37 gengiver denne opfattelse af den danske situation.
- 15 Jensen, Mikkel Storm, "Krigsførelsens kredsløb", *Militært Tidsskrift 133 Årgang Nr. 1*, (2004) er den seneste generelle fremstilling over emnet.
- 16 Se Jensen, N.P., *Infanteritaktikkens udvikling fra Frederik til nutiden*, (Kjøbenhavn 1882), pp. 43-92 for en generel beskrivelse af den taktiske udvikling i perioden fra Napoleonskrigene indtil 1864; Shy, John, "Jomini", i Paret, Peter (red.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* (1986) passim.; Paret, Peter, "Clausewitz", i Paret, Peter (red.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* (1986) passim; Strachan, Hew, *European Armies and the Conduct of War*, 7. oplag (1998, oprindeligt udgivet 1983); pp. 60-75 for en generel introduktion til den operative og strategiske doktrinudvikling; Madsen, Emil, "Den danske Generalstab i ældre og nyere tid indtil 1880", *Militært Tidsskrift 37. Aargang, Tillægshæfte I*, (København 1908), pp. 38-64 beskriver den rent danske udvikling af generalstabsuddannelsen.
- 17 Ewald, Carl von (red.), *Infanteriets Exerceer Reglement*, (Kjøbenhavn 1846), pp. 126-128, 279-280; Jensen (1882), p. 80-82; Vesterdal (1978), p. 10.
- 18 Ewald (red.) (1846), pp. 40-42, 187-197; Ewald, Carl von (red.), *Bestemmelser for Jægercorpsernes Exercise*, (Kjøbenhavn 1847), pp. 30-37.
- 19 Ewald (red.) (1846), pp. 209-215, 224-244, 254-275; Ewald (red.) (1847), pp. 16, 39-40, 44-57; Generalstaben 2. Del, p. 261; Generalstaben 3. Del, pp. 342-343; Vesterdal (1978), pp. 50-52.
- 20 Kavaleriets Exerceer-reglement skriver således, at eskadronen kun undtagelsesvist burde optræde afsiddet, men beskriver dog stadig detaljeret, hvorledes denne kampekersits skulle udføres. Ewald, Carl von (red.), *Exerceer Reglement for det Kongelige danske Cavallerie*, (Kjøbenhavn 1843), pp. 48-49; Leschly, Erik, *Historisk Beretning om 5. Dragonregiment. Udgivet i anledning af Regimentets 250 Aars beståen*, (Randers 1929), p. 127.
- 21 Ewald (red.) (1843), pp. 32-33, 38-41, 82-84, 98-99, 108-112, 143-144; Fürsen-Bachmann, Johann Nikolaus von, "Lebenserinnerungen des Obersten J.R. von Fürsen-Bachmann", Aus seinem Nachlass hrsg. von seinem Großneffen Otto Fürsen, *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 5*, (Leipzig 1917), p. 145; Norrie, I.W.G. "Hærloven 1842 og dens Tilblivelse", *Militært Tidsskrift 71. Aargang nr. 1*, (1942), pp. 356-357, 367-368; Schlürmann (2004), p. 57.
- 22 Ewald (red.) (1846), pp. 309, 312.
- 23 Ræder (1911), p. 223.
- 24 Hoff (1948), pp. 129-131, 134-136; Vesterdal (1978), p. 9.
- 25 Hoff (1948), pp. 136-138.
- 26 Hoff (1948), pp. 131-132, 139-141; Schlürmann (2004), pp. 512-514, 518.
- 27 Generalstaben 3. Del, p. 345; Hegermann-Lindencrone (1939), pp. 89-90; Hoff (1948), pp. 138-139; Leschly (1929), p. 123.
- 28 Hoff (1948), p. 133; Lütgen (1852), p. 6.

- 29 For dette ældre skyts se Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 88 og Eriksen (1948a), pp. 290-293.
- 30 Eriksen (1948a), pp. 272-278, 285-290; Schlürmann (2004), pp. 519-521; Vesterdal (1978), pp. 11-12.
- 31 Ewald (red.) (1846), pp. 96-97; Generalstaben 2. Del, pp. 257-259; Generalstaben 3. Del, pp. 344-345; Rockstroh, K.C., *Fortællinger af 2. Bataillons Historie 1657-1907*, (Kjøbenhavn 1907), p. 75; Stilling, Valdemar, *Danske Livregiment til Fods. 1. Bataillon. 1763-1913*, (Kjøbenhavn 1913), pp. 257-258; Vesterdal (1978), p. 9
- 32 Generalstaben 2. Del, pp. 262, 291; Generalstaben 3. del, pp. 53-54, 62-64, 170-172, 338-340; Norrie (1942), p. 366. 10. Lette Bataljon modtog således rekruthold i april og juni 1850, imens 2. Jægerkorps modtog rekrutter i april (i alle tilfælde 100 mand, der allerede var grunduddannet og nu skulle enhedsuddannes) og foretog i våbenstilstandsperioden løbende uddannelse af det mandskab, der ikke var hjemsendt eller på orlov. Begge enheder blev beordret på krigsfod den 12. maj 1850. Se Ræder (1911), pp. 185-186, 199, 202-203, 209-210, 215, 218, 222-223; Neergaard, E., *18de Bataillons Historie*, (Kjøbenhavn 1885), p. 93.
- 33 Ewald (red.) (1846), pp. 305-306; Ewald (red.) (1847), p. 23; Generalstaben 2. Del, pp. 257-259; Generalstaben 3. Del, pp. 344-345; Jensen (1882), pp. 80-81; Neergaard (1885), pp. 257-258; Vesterdal (1978), p. 9.
- 34 Generalstaben 2. Del, pp. 260-261; Generalstaben 3. Del, pp. 344-345; Jensen (1882), p. 81; Ræder (1911), p. 119; Vesterdal (1978), p. 9.
- 35 Generalstaben 3. Del, pp. 343-345; Hoff, Arne, "Haandskydevaaben", J. Paulsen (red.), *Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen 1848-49-50*, Bind 1, (1948), pp. 144-153; Vesterdal (1978), p. 9.
- 36 Lütgen (1852), pp. 7-8; Schlürmann (2004), pp. 81-82.
- 37 Anon. (1851), pp. 29-30; August (1861), p. 352; Burow, Albert, "Meine Verwundung am 24. Juli 1850", F. Müller (red.), *Erinnerungsblätter an die schleswig-holsteinischen Feldzüge vom 1848-51*, (Altona 1888), pp. 182-184. Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 81, 89, 92; Feddersen (1971), pp. 128-129; Generalstaben 3. Del, pp. 400-405, 407-408; Horst, Ulrik von der, *Zur Geschichte des Feldzuges der Schleswig-Holsteiner gegen die Dänen im Jahre 1850. Die Schlacht bei Idstedt am 24sten und 25sten Juli 1850*, (Berlin 1852), pp. 2-4; Ipsen (1851), pp. 5-6; Johannsen, Johann, *Blätter der Erinnerung eines Kriegers aus dem Jahre 1850*, (Kiel 1872), pp. 9-10, 38-39, 48-49; Lüders (1851), pp. 19-28, 60; Lütgen (1852), pp. 2-4, 28-29; Schlürmann (2004), pp. 151-154, 158; Willisen (1862), pp. 231-233; Wissel, Ludwig von, *Erlebnisse und Betrachtungen in den Jahren 1848 bis 51, besonders in Beziehung auf Schleswig-Holstein*, (Hamburg 1851), pp. 53, 56-57.
- 38 Engberg, Jens, "Slesvig-Holstenernes Vaaben", *Særtryk af Våbenhistorisk Tidsskrift 1 (Våbenhistoriske Årbøger XIb)*, (København 1963), pp. 310-318; Generalstaben 3. del, p. 406; Hoff (1948), pp. 140-141, 154-155; Lütgen (1852), p. 5; Schlürmann (2004), pp. 511-513.
- 39 Ewald (red.) (1843), p. 61; Fürsen-Bachmann (1917), pp. 144-145; Generalstaben 2. Del, p. 256; Schlürmann (2004), pp. 81-82.
- 40 Generalstaben 3. Del, p. 406; Eriksen, Egon, "Artilleri", J. Paulsen (red.), *Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen 1848-49-50*, Bind 1, (1948a), pp. 280, 294; Schlürmann (2004), pp. 83-84, 115; Vesterdal (1978), p. 11.
- 41 Vesterdal (1978), p. 12; Wissel (1851), p. 57.
- 42 Om ingeniørtroppernes udrustning se Eriksen, Egon, "Ingeniørmateriel", J. Paulsen (red.), *Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen 1848-49-50*, Bind 1, (1948b), pp. 327-334.
- 43 Generalstaben 1. Del, pp. 168-169; Generalstaben 2. Del, pp. 333-335; Generalstaben 3. Del, pp. 347-348 og Bilag 6, pp. 102-106; Lütgen 1852 s. 49-50, Schlürmann 2004 s. 268-272.
- 44 Ellehauge, Martin, "Forplejning, Sanitets- og Dyr lægevæsen i Danmark", J. Paulsen (red.), *Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen 1848-49-50*, Bind 1, (1948), pp. 408-409, 418-421, 423-425; Generalstaben 3. Del, pp. 478, 685-688; Lütgen (1852), pp. 9-13; Schlürmann (2004), pp. 283-287.
- 45 Maffat, A.C. "Den militære stabs historie", *Militært Tidsskrift 94. årgang*, (1965), pp. 341-348; Vesterdal, Morten, "Betragtninger vedrørende Hærens organisation 1842-64", *Militært Tidsskrift årgang 100*, (1971), pp. 450-454.

- 46 Ræder (1911), pp. 205-206. Ifølge Ræders udsagn, var hans kort over Slesvig et af de eneste der havde topografiske data indtegnet; Svenningsen, Stig Roar, "Krigen og landskabet – 250 års dansk militærgeograf", Clemmesen, M.H. (red.), *Fra Krig og Fred. Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift*, Bind 2, (2014), pp. 22-23, 28-34; Vesterdal (1978), p. 13.
- 47 Anon. (1851), pp. 27-28, Lüders (1851), pp. 39-41, 69.
- 48 Ewald (red.) (1843), pp. 2-4; Ewald (red.) (1846), pp. 215-218; Ewald (red.) (1847), pp. 40-43; Vesterdal (1978), pp. 12-13.
- 49 Dette var dog ikke unormalt under den sene Enevælde jf. Lind, Gunner, "Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering", *Historisk Tidsskrift*, 15. Bind, Række 1, (1986), pp. 57-59.
- 50 Biografiske oplysninger jf. Dansk Biografisk Lexikon 1. udgave 1887-1905, Bricka, C.F. (red), der er digitalt tilgængeligt på: <http://runeberg.org/dbl/> (17-06-2017), Generalstaben 3. Del pp. 344-345, 441-444, 453-454, 472-475, 480-482, 512, 534-536, samt Bilag 5, pp. 98-101; Neergaard (1885), pp. 257-258.
- 51 Bricka (1887-1905); Ræder (1911), p. 251; Vesterdal (1978), p. 43.
- 52 Bricka (1887-1905); Generalstaben 3. Del pp. 344-345, 441-444, 453-454, 472-475, 480-482, 512, 534-536, samt Bilag 5, pp. 98-101; Neergaard (1885), pp. 257-258.
- 53 Bricka (1887-1905); Generalstaben 3. Del pp. 344-345, 441-444, 453-454, 472-475, 480-482, 512, 534-536, samt Bilag 5, pp. 98-101; Neergaard (1885), pp. 257-258.
- 54 For en beskrivelse af udviklingen af førkrigsårenes officers- og stabsuddannelse: Asger Senbergs, "Matematik som grundlag for danske officerers uddannelse 1830-31"; Anna Sofie Schøning, "Mellem historie- og krigsvidenskab. Krigshistorie i udbygningen af hærens stabsofficersuddannelse 1830-1920", Clemmesen, M.H. (red.), *Fra Krig og Fred*, (2017), pp. 11-44; Clemmesen, Michael H., "Mellem militær professionalisme og civile hattefjer: Danske officersuddannelser gennem tiderne", 4-11-2016, <https://www.krigsvidenskab.dk/mellem-militaer-professionalisme-og-civile-hattefjer-danske-officersuddannelser-gennem-tiderne>; Bricka (1887-1905); Madssen (1908), pp. 53-65; Vesterdal (1978), pp. 43-44.
- 55 Biografiske oplysninger jf. *Allgemeine Deutsche Biographie* 1. udgave 1875-1912, Rochus von Liliencron (red.) der er digitalt tilgængeligt på: <https://www.deutsche-biographie.de/index.html> (17-06-2017) og *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon/Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck* 1. udgave 1971-2011, Wachholtz, Neumünster; Abercron (1890), pp. 287-289; Historische Abteilung des preussischen Generalstabes (red.) 1851; p. 88; Generalstaben 3. Bind, pp. 415-418, 432-434, 440, 530, 636 samt Bilag 1, pp. 91-93; Schlürmann (2004), pp. 621-656; Wissel (1851), pp. 58, 72. De slesvig-holstenske militære grader er oversat til det tilnærmelsesvis danske modstykke.
- 56 Biografiske oplysninger jf. *Allgemeine Deutsche Biographie* 1. udgave 1875-1912 (Red. Rochus von Liliencron) der er digitalt tilgængeligt på: https://de.wikisource.org/wiki/Allgemeine_Deutsche_Biographie (17-06-2017); Strachan (1998), pp. 66-67, 98; Willisen, Karl Wilhelm Freiherr von, *Die Theorie des großen Krieges. Angewendet auf den russisch polnischen Feldzug von 1831*, Bind 1-2, (Berlin 1840) passim.; Willisen (1862), pp. 126-138.
- 57 Biografiske oplysninger jf. *Allgemeine Deutsche Biographie* 1. udgave 1875-1912 (Red. Rochus von Liliencron), der er digitalt tilgængeligt på: https://de.wikisource.org/wiki/Allgemeine_Deutsche_Biographie (17-06-2017), Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 77-78; Wangenheim (1852), p. 10; Willisen (1862), pp. 138-140, 186-199, 220-231.
- 58 Biografiske oplysninger jf. *Allgemeine Deutsche Biographie* 1. udgave 1875-1912 (Red. Rochus von Liliencron) der er digitalt tilgængeligt på: https://de.wikisource.org/wiki/Allgemeine_Deutsche_Biographie (17-06-2017); Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 78; Horst (1852), p. 5; Lüders (1851), pp. 33-41 er i høj grad fjendtlig over for den slesvig-holstenske Generalkommando; Wissel (1851), p. 53.
- 59 Wissel (1851), p. 47-50.
- 60 Biografiske oplysninger jf. *Allgemeine Deutsche Biographie* 1. udgave 1875-1912, Rochus von Liliencron (red.) der er digitalt tilgængeligt på: <https://www.deutsche-biographie.de/index>.

- html (17-06-2017) og *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon /Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck* 1. udgave 1971-2011, Wachholtz, Neumünster; Abercron (1890), pp. 287-289; Historische Abteilung des preussischen Generalstabes (red.) 1851, p. 88; Generalstaben 3. Bind, pp. 415-418, 432-434, 440, 530, 636 samt Bilag 1, pp. 91-93; Schlürmann (2004), pp. 621-656; Wissel (1851), pp. 58, 72. De slesvig-holstenske militære grader er oversat til det tilnærmelsesvis danske modstykke.
- 61 Biografiske oplysninger jf. *Allgemeine Deutsche Biographie* 1. udgave 1875-1912 (Red. Rochus von Liliencron) der er digitalt tilgængeligt på: https://de.wikisource.org/wiki/Allgemeine_Deutsche_Biographie (17-06-2017) og *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon /Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck* 1. udgave 1971-2011, Wachholtz, Neumünster; Bruun, Daniel, "Slaget ved Isted 24-25 Juli 1850. Et 60 Aars Jubilæum", *Militært Tidsskrift*. 39 Aargang Tillægs-hæfte 2, (1910), pp. 8-9; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 78-79; Gerhardt, L. von, *Erlebnisse und Kriegsbilder aus dem Feldzuge 1850 in Schleswig-Holstein*, (Glogau 1852), pp. 2-3,7; Schlürmann (2004), pp. 621-656; Willisen (1862), p. 233.
- 62 Jævnfør en sammenligning imellem den normerede styrke og styrkeangivelsen i Generalstaben 3. Del, Bilag 1, pp. 91-93; Horst (1852), pp. 5-6, Lütgen (1852), p. 15, Schlürmann (2004), pp. 154-155, 363-364.
- 63 Horst (1852), pp. 5-6; Lütgen (1852), pp. 15-16, 41-42; Johannsen (1872), pp. 50-51; Wangenheim (1872), pp. 17-18; Willisen (1862), pp. 233-235; Wissel (1851), p. 54. Barth; Søren Christian, *Livserindringer*, (Præstø 1900), pp. 110-111; Egebjerg, Rasmus Hansen, *En Menigmands Erindringer fra Krigsaarene 1848-50*, (Svendborg 1899), p. 60; Ipsen (1851), pp. 8-11; Ræder (1911), pp. 225-226, 232 beskriver levende effekten som det varme vejr havde på mandskabet og hestene på begge sider.
- 64 Abercron, Leopold Wilhelm Heinrich Ferdinand von, *Die Schlacht bei Idstedt am 24. und 25. Juli 1850. Mit besonderer Berücksichtigung der 2. Schleswig-Holsteinischen Infanterie-Brigade*, (Kiel 1890), pp. 294-329; Anon. (1851), pp. 32-34; August (1861), p. 353; Generalstaben 3. Del, pp. 418-425, 445-459, 463-467 passim og Bilag 2, pp. 94-95, Bilag 3, p. 96; Gerhardt (1852), p. 9; Ipsen (1851), pp. 6-8, 14-16; Lütgen (1852), pp. 29-30, 44, 46-48, 50-53, 57-58, 67-70; Neergaard (1892), pp. 484-486; Schlürmann (2004), pp. 159-160; Vesterdal (1978), p. 5; Willisen (1862), pp. 235, 248-249.
- 65 Abercron (1890), pp. 296-298, 335; Gagern, A. von, *Die erste Schleswig-Holsteinische Infanteriebrigade in der Schlacht bei Idstedt am 24.-25. Juli 1850. Mit Bezug auf die Darstellung der Schlacht im Beihefte zum "Militär-Wochenblatt" für Juli, August, September 1851*, (Kiel 1852), pp. 8, 9-10; Generalstaben 3. Del, pp. 431-434, 437-441; Gerhardt (1852), pp. 5-6, 10-11; Hansen, A. *Erinnerungen aus dem Jahren 1848-1850*, (Kiel 1870), p. 129; Lüders (1851), pp. 77-80; Lütgen (1852), pp. 71-73; Willisen (1862), pp. 249-250.
- 66 Hansen (1870), pp. 125-126.
- 67 Horst (1852), pp. 9-10; Vaupell (1867), pp. 51-52; Willisen (1862), p. 249.
- 68 Generalstaben 3. Del, pp. 435-437; Lütgen (1852), pp. 61-64; Willisen (1862), p. 234.
- 69 Generalstaben 3. Del, pp. 450, 459-462 passim.
- 70 Ibid. pp. 467-469.
- 71 Ibid. pp. 469-472; Vesterdal (1978), pp. 5-6.
- 72 Generalstaben 3. Del, pp. 476-482; Ræder (1911), p. 235.
- 73 Generalstaben 3. Del, pp. 482-484.
- 74 Under slaget ved Bov den 9. april 1848 skete fremrykningen over en afstand på op til 10-12 kilometer (Generalstaben 1. Del, pp. 185-188). Ved operationerne på Sundevad i april 1849 blev der opereret med en frontbredde på op til 8 kilometer (Generalstaben 2. Del, pp. 383-385). Ved Fredericia 6. juli 1849 indsattes fire brigader i et koordineret angreb (Generalstaben D. del, pp. 862-863), Vaupell (1867), p. 54; Vesterdal, Morten, *De Slesvigske Krige 1848-50 og 1864. Forelæsninger for Officersklasserne*, (København 1955), p. 54; Vesterdal (1978), p. 6.
- 75 Bruun (1910), pp. 3-6; Generalstaben 3. Del, pp. 484-487; Hegermann-Lindencrone (1939), pp. 134-137; Kauffmann (1983), pp. 68-69; Liljefalk, Axel, "Brigaden Philip Ræder i Slaget ved

- Isted”, *Militært Tidsskrift nr. 20, 37. årgang*, (1908), pp. 395-396; Vaupell (1867), p. 55. Overkommandoens Souschef major Kauffmann forsvarede dog senere den oprindelige disposition ud fra den begrundelse, at de menige soldater godt ville kunne have klaret belastningen samt, at man derved ville have undgået den kamp ved Helligbæk, som historisk førte til ændringer i planen (Kauffmann (1983), p. 65).
- 76 Abercron (1890), pp. 292-293; Anon. (1851), pp. 27, 34-35; August (1861), pp. 354-357; Generalstaben 3. Del, pp. 425-428; Lütgen (1852), pp. 30-33; Wangenheim (1852), p. 20; Wissel (1851), p. 59.
- 77 Abercron (1890), pp. 293-294; Gagern (1852), p. 11; Generalstaben 3. Del, pp. 423-424, 428-431 og Bilag 7, pp. 107-108; Horst (1852), pp. 7, 13, Ipsen (1851), pp. 12-14, 16; Lüders (1851), pp. 73-74; Lütgen (1852), pp. 42-44, 58-60, 69; Willisen (1862), pp. 248-249; Wissel (1851), pp. 55-57.
- 78 Burow (1888), p. 187: “Fra tid til anden lod jeg mine folk få vejret og fortsatte herefter i løb fra levende hegn til levende hegn. (...) De overraskede danskere, der var truet fra to sider, afgav nu på kort hold deres ild og forlod hastigt skovbrynet”.
- 79 Abercron (1890), pp. 302-304; Aller, Hans Hornemann van, “Erinnerungen aus schleswig-holsteinischer Geschichte Aufgezeichnet von Hans Hornemann van Aller, weiland Major der Schleswig-Holsteinischen Armee”, Christian August Volquardzen (red.), *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Herausgegeben von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 3. Band, (Leipzig 1915), pp. 230-232. Generalstaben 3. Del, pp. 487-495; Lütgen (1852), pp. 83-84.
- 80 Abercron (1890), pp. 304-306; Aller (1915), pp. 232-233; Generalstaben 3. Del, pp. 440-441, 495-513 samt Bilag 7, pp. 106-107; Gerhardt (1852), pp. 11-14 (ifølge oberst von Gerhardt selv var det primære formål med modangrebet at frigøre den bundne 15. Bataljon, ifølge Overgeneral von Willisen var det, fordi han ønskede at bevare føling med den danske hær for at finde ud af, om dette var hovedangrebet); Lütgen (1852), pp. 84-87; Willisen (1862), p. 250.
- 81 Ipsen (1851), pp. 16-17; Generalstaben 3. Del, pp. 514-515, 530; Lütgen (1852), pp. 87-88.
- 82 Generalstaben 3. del, pp. 515-517.
- 83 Abercron (1890), pp. 307-311 (Abercron hævder dog, at den indledende slesvig-holstenske vurdering af den danske styrke var 4000-6000 mand); Gagern (1852), pp. 12-13; Generalstaben 3. del, pp. 516-529; Horst (1852), pp. 14-15; Lütgen (1852), pp. 62, 89-93; Willisen (1862), pp. 250-251.
- 84 Citeret fra Butenschön, J. “Aus der Schlacht bei Idstedt. Die Kämpfe im Centrum”, *Die Heimat. Monatsschrift der Natur- und Landeskunde in Schleswig, Holstein, Hamburg, Lübeck und dem Fürstentum Lübeck*. X Jahrgang. Nr. 9. September, (Kiel 1900), p. 186: “Men i morgen finder det afgørende slag sted og så må det briste eller bære!”
- 85 Generalstaben 3. Del, pp. 511-512, 533-534; Lütgen (1852), p. 95; Vaupell (1867), p. 78; Vesterdal (1955), p. 56; Vesterdal (1978), p. 14.
- 86 Abercron (1890), pp. 311, 314-315, 336; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 23-24; Gagern (1852), pp. 9, 13-14; Generalstaben 3. Del, pp. 530-532 og Bilag 7, p. 108; Horst (1852), pp. 16-17; Lüders (1851), pp. 77-80; Lütgen (1852), pp. 96-98; Vaupell (1867), pp. 75, 77, 100; Vesterdal (1955), p. 57; Vesterdal (1978), pp. 16-17; Wangenheim (1852), p. 24; Willisen (1862), p. 251; Wissel (1851), pp. 60-61.
- 87 Som citeret i Liljefalk (1908), p. 414.
- 88 Abercron (1890), pp. 316-317, 336; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 24; Generalstaben 3. Del, pp. 532-533 og Bilag 7, p. 108; Lüders (1851), p. 80; Vesterdal (1978), p. 17; Willisen (1862), pp. 251-252.
- 89 Generalstaben 3. del, pp. 534-538; Liljefalk (1908), pp. 397-399, 411-412; Vesterdal (1978), pp. 14-16.
- 90 Butenschön (1900), p. 187; Generalstaben 3. del, pp. 538-540, 550; Liljefalk (1908), pp. 412-413; Vesterdal (1978), p. 16; Willisen (1862), pp. 252-253.
- 91 Abercron (1890), pp. 318-319; Aller (1915), pp. 233-234; Butenschön (1900), p. 187; Bruun (1910), pp. 15-17; Gagern (1852), pp. 17-18; Generalstaben 3. Del, pp. 540-550; Gerhardt

- (1852), p. 15; Jensen (1916), p. 52; Kauffmann (1983), pp. 65-66; Liljefalk (1908), pp. 413-414; Lütgen (1852), pp. 100-102, 105-106; Vaupell (1867), p. 90.
- 92 Anonymus. "Die Schlacht bei Idstedt aus dem Tagebuch einens schleswig-holsteinischen Offizier", F. Müller (red.), *Erinnerungsblätter an die schleswig-holsteinischen Feldzüge vom 1848-51*, (Altona 1888), p. 213. "På ikke så lang afstand kørte i samme nu et dansk granatbatteri i stilling og bombarderede os, og det halvbatteri der stod på højen til højre for os, (...) så sidstnævnte straks måtte køre bort".
- 93 Bruun (1910), pp. 17-21; Generalstaben 3. Del, pp. 550-553.
- 94 Bruun (1910), pp. 14-15, 21-23; Generalstaben 3. Del, pp. 553-554; Hegermann-Lindencrone (1939), pp. 138-139; Horst (1852), pp. 29-30; Jensen (1916), pp. 48-49; Lütgen (1852), pp. 107-108; Vesterdal (1978), p. 24.
- 95 Abercron (1890), pp. 316, 327-328; Generalstaben 3. Del, pp. 560-561; Horst (1852), pp. 18, 48-50; Lütgen (1852), pp. 117-118; Ipsen (1851), pp. 24-25; Wangenheim (1852), p. 25.
- 96 Jessen, Franz von (red.), *Dengang jeg drog afsted. Festskrift i anledning af mindesfesten for 1848 i Rosenborg Have Juni 1898*, (1898), p. 87.
- 97 Abercron (1890), pp. 316-317, 335-337, 339; Generalstaben 3. Del, pp. 554-556, 630; Horst (1852), pp. 42-43; Lütgen (1852), pp. 127-128; Ræder (1911), pp. 241-242.
- 98 Barth (1900), pp. 114-115; Generalstaben 3. Del, pp. 556-557.
- 99 Abercron (1890), pp. 351; Bruun (1910), p. 38; Generalstaben 3. Del, pp. 557-559; Horst 1852, p. 34; Lütgen (1852), pp. 136-137.
- 100 Egebjerg (1899), p. 76.
- 101 Abercron (1890), pp. 322-323; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 28; Generalstaben 3. Del, pp. 562-563; Lütgen (1952), pp. 106-107; Willisen (1862), p. 253.
- 102 Abercron (1890), pp. 323-325; Generalstaben 3. Del, pp. 562-566, 576, 618-620, 622-625; Gerhardt (1852), pp. 17-18; Horst (1852), pp. 26-29; Liljefalk (1908), pp. 414-416; Lüders (1851), pp. 96-102; Lütgen (1852), pp. 106, 108-112, 114-115; Wangenheim (1852), pp. 32-33; Willisen (1862), pp. 253-254.
- 103 Abercron (1890), p. 327; Aller (1915), pp. 234-235; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 46; Generalstaben 3. Del, pp. 572-574.
- 104 Generalstaben 3. Del, pp. 574-577; Gerhardt (1852), pp. 15-16; Lütgen (1852), pp. 103-105.
- 105 Allen (red.) (1873), p. 226; Gagern (1852), pp. 18-21; Generalstaben 3. Del, pp. 577-585, 587; Ipsen (1851), pp. 28-30, 31-32; Jensen (1916), pp. 67-68; Lütgen (1852), pp. 102-103, 115-116, 132; Vesterdal (1978), pp. 35, 39.
- 106 Wangenheim (1852), p. 27. "Infanteriet stod som fastgroet, de forreste sektioner havde fældet gevæerne og gjort sig klar til at åbne ild. Infanteriet lod rytterne komme ind på cirka ti skridts afstand, så åbnede de ild, og hele den stormende kavalerienhed væltede omkuld i sit eget blod. Bataljonen rykkede frem og allerede efter få skridt gentog det samme sørgelige skuespil sig".
- 107 Abercron (1890), pp. 325-326; Bruun (1910), pp. 22-24, 31-35; Generalstaben 3. Del, pp. 567-572; Horst (1852), pp. 30-31, 49; Lütgen (1852), pp. 112-114,
- 108 Abercron (1890), pp. 329-332; Bruun (1910), pp. 24-31; Gandil, J.C. *13de Bataillons Historie 1778-1878*, (Kjøbenhavn 1878), pp. 19-20; Generalstaben 3. del, pp. 595-608; Hegermann-Lindencrone (1939), pp. 140-141; Horst (1852), pp. 50-56; Lütgen (1852), pp. 118-122; Vaupell (1867), pp. 109-122; Wangenheim (1852), pp. 25-27, 31-32.
- 109 Abercron (1890), pp. 326, 332-334; Bruun (1910), pp. 35-37; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 41-44; Gandil (1878), pp. 20-21; Generalstaben 3. Del, pp. 608-613, 615-617; Hegermann-Lindencrone (1939), pp. 142-143; Horst (1852), p. 54, 57-62, 64-66; Lütgen (1852), pp. 121-124; Vaupell (1867), p. 127; Wangenheim (1852), p. 27-30; Willisen 1862, p. 254.
- 110 Abercron (1890), p. 334; Generalstaben 3. Del, pp. 613-616; Horst (1852), pp. 62-63; Jessen (red.) (1898), pp. 85-86.
- 111 Generalstaben 3. Del, pp. 592-595; Kauffmann (1983), p. 66; Vesterdal (1978), p. 36.
- 112 Citeret fra Jessen (red.) (1898), p. 76.

- 113 Abercron (1890), pp. 323, 337-338, 340-342 (forfatteren skriver, at Wyneken indtraf ved Vedelspang allerede kl. 07.00, hvilket svært kan passe med hændelsesforløbet som beskrevet fra andre danske og slesvig-holstenske kilder); Generalstaben 3. Del, pp. 630-637; Hansen (1870), pp. 130-131; Horst (1852), pp. 43-45; Lütgen (1852), pp. 128-131; Ræder (1911), pp. 242-246.
- 114 Barth (1900), p. 116.
- 115 Barth (1900), pp. 115-118; Generalstaben 3. Del, pp. 585-588; Lütgen (1852), pp. 116-117.
- 116 Abercron (1890) pp. 351-352; Generalstaben 3. Del, pp. 588-592, Horst (1852), pp. 34-35; Lütgen (1852), pp. 137-139.
- 117 Ipsen (1851), p. 32. "(...) *Pludselig begyndte en trommeslager (jeg ved ikke hvem der gav ordren) at slå til angreb, og i tæt formation og med hurraråb rykkede kolonnen frem. Det kom dog aldrig til noget egentligt bajonetangreb: Derimod blev der åbnet en levende ild og fjenden faldt tilbage*".
- 118 Aller (1915), pp. 236-237; Generalstaben 3. Del, pp. 626-630, 642-646; Gerhardt (1852) pp. 19-20; Ipsen (1851), pp. 32-33, 34-35; Lütgen (1852), pp. 106, 142-145; Vesterdal, p. 31; Wissel (1851), p. 67.
- 119 Abercron (1890), pp. 342-343; Historischen Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 49, Generalstaben 3. Del, p. 637; Hansen (1870), pp. 131-132; Horst (1852), p. 44; Lütgen (1852), p. 131; Ræder (1911), pp. 246-249.
- 120 Abercron (1890), pp. 355-356; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 46-48; Generalstaben 3. Del, pp. 637-642, 646-647; Gerhardt (1852), pp. 18-19; Lütgen (1852), pp. 133-135; Wangenheim (1852), p. 30; Willisen (1862), p. 255.
- 121 Generalstaben 3. Del, p. 595.
- 122 Gagern (1852), p. 25. "Efter at være ankommet til Dækkekro så jeg den danske brigade under fuldstændigt tilbagetog, heftigt forfulgt af kaptajn von Beeren. For at give denne mere tyngde, lod jeg et kompagni fra 4. Bataljon gå nord om vejen imod Silberstedt, for om muligt at angribe fjendens bagtrop i flanken, idet denne allerede havde givet os rigeligt at bestille".
- 123 Abercron (1890), pp. 353, 358; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 49-51; Gagern (1852), pp. 21-25; Generalstaben 3. Del, pp. 592, 647-651; Horst (1852), pp. 38-41; Kauffmann (1983), p. 69; Lütgen (1852), pp. 139-141, 145-146, 151-152; Willisen (1862), p. 257.
- 124 Holten, C.F. von, *Generalmajor C.F. von Holtens Erindringer*, William Bloch (red.), 2. Udgave (1899), pp. 209-210.
- 125 Abercron (1890), pp. 357-358; Ipsen (1851), pp. 36-38; Feddersen (1971), p. 131; Gagern (1852), pp. 25-26; Generalstaben 3. Del, pp. 651-654 og Bilag 7, p. 111; Gerhardt (1852), p. 20; Lütgen (1852), pp. 147-148; Wangenheim (1852), pp. 30-31; Willisen (1862), pp. 255-257; om den slesvig-holstenske 8. Bataljon specifikt se Schümann, H. "Erinnerungen eines alten Schleswig-Holsteiners. a. Aus der Schlacht bei Idstedt", *Die Heimat. Monatsschrift der Natur- und Landeskunde in Schleswig, Holstein, Hamburg, Lübeck und dem Fürstentum Lübeck. X Jahrgang. Nr. 7. Juli*, (Kiel 1900), p. 145.
- 126 Abercron (1890), pp. 358-361; Aller (1915), pp. 237-238; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 52-56; Gagern (1852), pp. 26-28; Generalstaben 3. Del, pp. 593, 654-664; Gerhardt (1852), pp. 20-21; Hegermann-Lindenchrone (1939), p. 144; Lütgen (1852), pp. 148-151; Schümann (1900), p. 145; Vesterdal (1978), pp. 39-40; Willisen (1862), pp. 257-258; Wissel (1851), pp. 67-69.
- 127 Kloppenborg (1861), p. 209.
- 128 Abercron (1890), p. 361; Barth (1900), pp. 118-120; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 57; Gagern (1852), pp. 28-29; Generalstaben 3. Del, pp. 658-659, 664-667; Kauffmann (1983), p. 68.
- 129 Abercron (1890), pp. 361-362; Aller (1915), pp. 238-239; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 56-58; Gagern (1852), pp. 29-30; Generalstaben 3. Del, pp. 668-679 passim samt p. 689; Gerhardt (1852), pp. 23-24; Hansen (1870), pp. 127-128; Lütgen (1852), pp. 152-158; Wangenheim (1852), pp. 31, 38-39; Willisen (1862). pp. 258-260; Wissel (1851), pp. 69-73.

- 130 Simesen, Ingeborg (red.), *N. F. S. Grundtvig og hans nærmeste Slægt under Treaarskrigen – En brevveksling*, (1933), pp. 408-409.
- 131 Simesen (red.) (1933), pp. 422-425.
- 132 Adriansen, Inge & Christensen, Jens Ole, *Første Slesvigske Krig 1848-1851. Forhistorie, forløb og følger*, (2015), p. 38; Generalstaben 3. Del, pp. 679-680; Lütgen (1852), p. 166; Schlürmann (2004), p. 283.
- 133 Danske tab opgjort på baggrund af Generalstaben 3. Del, Bilag 5, pp. 98-101 og Bilag 9, pp. 116-123; Liljefalk (1908), p. 393.
- 134 Jensen (1882), p. 81.
- 135 Opgjort på baggrund af Generalstaben 3. Del, Bilag 1, pp. 91-93 og Bilag 8, pp. 114-117.
- 136 Aller (1915), pp. 239-240; Neergaard (1892), pp. 496-497; Wangenheim (1852), pp. 39-40; Wis- sel (1851), p. 75.
- 137 Bjørn (2003), pp. 130-132, Frantzen, Ole Louis, “Efter Isted: Kampene omkring Rendsborg 1850”, *Krigshistorisk tidsskrift*, Årg. 52 nr. 3, (2016) passim; Neergaard (1892), pp. 497-508; Schlürmann (2004), pp. 171-197 passim samt p. 326 og p. 332.
- 138 Strachan (1998), p. 67
- 139 Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 29; Gerhardt (1852), pp. 16-17, 22; Horst (1852), pp. 17-18; Lüders (1851), p. 81; Vesterdal (1978), p. 33.
- 140 Vesterdal (1955), pp. 53, 55; Vesterdal (1978), p. 44.
- 141 Bruun (1910), pp. 37-38; Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, pp. 38-39; Vaupell (1867), pp. 138-139, 176; Vesterdal (1978), p. 35.
- 142 Horst (1852), pp. 7-8; Lütgen (1852), pp. 99, 126, 131-132, 159-160, Willisen (1862), p. 256.
- 143 Generalstaben 2. Del, pp. 860-926, især pp. 863-865, 872-876, 881-882, 917-918.
- 144 Jensen (1916), p. 48, der ellers er særdeles fjendtlig imod Baggesen, fremfører således, at Bag- gesen og ikke Læssøe burde have haft kommandoen under angrebet på Gryde Skov; Vesterdal (1978), p. 24.
- 145 Ewald (red.) (1843), pp. 34-38, 48-56; Jensen (1916), p. 94; Leschly (1929), p. 170.
- 146 Hegermann-Lindenchrone (1939), p. 146; Kauffmann (1983), p. 68; Vesterdal (1978), pp. 40, 44.
- 147 Generalstaben 3. Del, pp. 473-474.
- 148 Horst (1852), p. 74; Lütgen (1852), pp. 98-99, 162-163; Vesterdal (1978), p. 44; Willisen (1862), p. 253.
- 149 Anonymus, “Die Kämpfe in Schleswig-Holstein : 1848, 1849, 1850”, *Allgemeine schweizerische Militärzeitung = Journal militaire suisse = Gazzetta militare svizzera*, 10. Bind, 6. Hæfte, (1864), p. 47.
- 150 Jensen (1916), p. 43; Vesterdal (1955), p. 56; Vesterdal (1978), pp. 14-16, 43-44.
- 151 Kaufmann (1983), pp. 68-69; Lütgen (1852), p. 118; Vesterdal (1955), p. 55.
- 152 Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 46; Horst (1852), p. 37; Lütgen (1852), pp. 125, 148.
- 153 Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 39-41; Hansen (1870), pp. 130-132; Horst (1852), pp. 32, 45-47; Lütgen (1852), pp. 159-161; Schlürmann (2004), p. 168; Willisen (1862), pp. 254-255.
- 154 Gandil (1878), pp. 14-21; Tusch Jenssen, E., *11. Bataillon i Krigsaarene 1848-49-50 og 1864*, (Aalborg 1897), pp. 48-82; Ræder (1911), passim; Rockstroh (1907), pp. 56-79; Stilling (1913), pp. 169-265
- 155 Historische Abteilung des preußischen Generalstabes (red.) 1851, p. 87; Horst (1852), p. 4; Wis- sel (1851), p. 69.
- 156 Lütgen (1852), pp. 147-148.
- 157 Gerhardt (1852), pp. 22-23; Horst (1852), pp. 7-8; Lütgen (1852), pp. 158-159.
- 158 Denne vurdering ser vi således allerede så tidligt som i Generalstaben 3. Del, pp. 689-690.
- 159 Se f.eks. Holst, Vilhelm, *Felttogene 1848-49-50*, (Kjøbenhavn 1852). For tekster til disse sange se <http://www.graenseforeningen.dk/?q=leksikon/d/all/4569> (19-06-2017) og <http://www.graen- seforeningen.dk/?q=leksikon/s/all/5849> (19-06-2017)

- 160 Adriansen, Inge, *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, Mindesmærker og Mødesteder*, (København 2010) pp. 346-351.
- 161 I den populære militærhistorie finder vi tidligst temaet hos Vaupell (1867), især pp. 66, 72, 132-135, 141-143. og det fortsættes hos Bruun (1910), der i høj grad skriver efter Vaupell. Senere finder vi det også hos Jensen (1916), pp. 19, 27-28, 76-79, 97. Temaet er også gennemgående i den fremstilling som oberstløjtnant Jens Johansen gjorde af slaget i Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen, der blev udgivet anledning af 100-året for krigens udbrud (Johansen, Jens, "Krigen 1848-1849-1850. Kortfattet historisk Fremstilling", Paulsen, J., *Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen 1848-49-50*, Bind 1, (København 1948), pp. 85-100). Af nyere militærhistorisk forskning indenfor Første Slesvigske Krig findes således kun en artikel fra dr. phil. Hans Schultz Hansen om det indledende slesvig-holstenske kup mod fæstningen Rendsborg den 24. marts 1848, der startede borgerkrigen: Hansen, Hans Schultz, "Rendsborg. 24. marts 1848: prins Frederik af Nørs kup mod helstatens fæstning i hertugdømmerne", i *Temp – tidsskrift for historie Nr. 7*, (2013), samt cand. phil. Ole Louis Frantzens fremstilling af kampene i efteråret 1850 (Frantzen 2016), der primært handler om de danske forsøg på at foretage opklaring ved kamp ved Stentmühle 8. august 1850 og Stapelmølle 8. september 1850.
- 162 Lindeberg, Lars, "Istedslagets gang", *Chakoten 55 Hæfte 2*, (2000) passim og Frantzen, Ole Louis, "1814-1870", Ole L. Frantzen & Knud J.V. Jespersen (red.), *Danmarks krigshistorie. 700-2010*, 2. Udgave, (2010), pp. 513-521. Den seneste (nu også fejlbehæftede) videreførelse af dette tema er fra 2016 og kan ses på Aarhus Universitets generelle danmarkshistoriske oversigt: Christensen, Steffen Lind, Slaget ved Isted, 25. juli 1850 (http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/slaget-ved-isted-25-juli-1850/?no_cache=1) (tilgængelig 17-06-2017)
- 163 August (1861), pp. 352-353; Gerhardt (1852), p. 10; Horst (1852), pp. 8-9; Ipsen (1851), pp. 14-16; Lüders (1851), pp. 54-68 og Schlürmann (2004), pp. 160-161 (der her primært følger Lüders 1851) mener således, at von Willisen holdt den slesvig-holstenske hær tilbage, fordi han stadig troede på en forhandlingsløsning. Dette var nok at gøre en dyd ud af en nødvendighed. Den slesvig-holstenske hær var næppe i stand til at foretage en anstrengende march nordpå for der at gennemføre en besættelse af Flensborg eller foretage mødekamp, hvilket både forskydningen til Isted såvel som de senere erfaringer fra slaget viste. For et forsvar af Willisens dispositioner på dette område se Anon. (1851), pp. 34-36; Lütgen (1852), pp. 29-30, 45-46, 53.
- 164 Tidligst optræder tolkningen hos Gagern (1852), pp. 21, 24; Horst (1852), pp. 20, 32, 69, 71-72, 75-76; Lüders (1851), pp. 81-82, 90-91, 106-108, 111; Lütgen (1852), pp. 13-136; Wangenheim (1852), pp. 35-36; August (1861), p. 367; Abercron (1890), pp. 373-380; se ikke mindst Stolz, Gerd, "Die Schlacht bei Idstedt am 25. Juli 1850", *Zeitschrift für Heereskunde 66 nr. 403*, (2002) som et eksempel på, at tolkningen stadig lever i bedste velgående. For et forsvar af Willisens dispositioner se Anon. (1851), pp. 21-34, 36-60.
- 165 Bruun (1910), pp. 39, 41-42; Kauffmann (1983), p. 69; Vesterdal (1978), pp. 37, 42.
- 166 Selv oberstløjtnant Morten Vesterdal, der har leveret den hidtil bedste militære analyse af slaget, er meget hård i sin bedømmelse af oberst Baggesen uden at skrive, hvad denne ellers burde have gjort udover at blive dræbt eller lade sig tage til fange, Vesterdal (1955), p. 59; Vesterdal (1978), p. 28.
- 167 Denne bog bygger til dels på de forelæsninger, Vesterdal afholdt i 1950'erne som lærer i krigshistorie på Hærens Officersskole (se Vesterdal (1955))